

Piskijken zonder pis

Astrologische uroscopie in een vroeg zestiende-eeuws handschrift van een Vlaamse arts-astroloog

Pjotr Bos

3 juli 2024

Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Letteren

Abstract

Ms. Ashmole 189, housed in the Bodleian Library, Oxford, was recently discovered to be not of German origin, as previously thought, but of Dutch origin. Upon closer examination, it was revealed to be a handbook created and used by a Flemish astrologer-physician in the first half of the sixteenth century. This thesis presents an edition of the six uroscopic texts from the manuscript, all of which lack known analogues. Two of these texts are particularly intriguing as they adhere to the astrological tradition of *De urina non visa*, where urine is not visually inspected, but rather a simple astrological prognosis is made based on the exact time of its arrival.

Drawing from the edition and the historical and textual context presented in this thesis, the urological texts within the manuscript provide a concise yet comprehensive overview of both common and less common uroscopic practices and theories. Furthermore, they align with key concepts in medieval medicine, including melothesia, humoral pathology, and broader notions about disease and health.

The scribe responsible for this handbook clearly had an interest in widely practised forms of medicine, such as astrology and uroscopy, and his texts indicate a familiarity with critical scrutiny from clients. Consequently, the book is firmly situated within the context of contemporary advancements in the field of medicine.

Further research into these texts, as well as other content within the manuscript, yields valuable insights into late-medieval Dutch medical practices and the role of astrologer-physicians. Overall, these texts offer a unique glimpse into the practical application of Dutch medical knowledge during that era. Further research into these texts, as well as other content within the manuscript, could yield valuable insights into late-medieval Dutch medical

practices and the role of astrologer-physicians. Overall, these texts offer a unique glimpse into the practical application of Dutch medical knowledge during that era.

***Key words:* manuscript studies, Middle Dutch, medicine, astrology, uroscopy**

Inhoud

Abstract	2
Inhoud	4
Inleiding	8
1. Probleemstelling en doelstelling	10
1.1. Status Quaestionis	10
1.1.1. Corpus	12
De Hattense handschriften	13
De Weense codex.....	13
Overig materiaal.....	14
1.2. Onderzoeksvraag en hypothese.....	14
1.3. Afbakening.....	15
1.4. Belang van het onderzoek	16
2. Methodologisch kader.....	19
2.1. De studie-editie	19
2.2. Historisch-kritische bespreking	22
3. Theoretisch kader.....	23
3.1. Geneeskunde in de middeleeuwen.....	23
3.1.1. Micro- en macrokosmos	25
3.1.2. Humoren en kwaliteiten.....	26
Humoren en kwaliteiten.....	27
De humoren in het lichaam	29

Verschillen in kwaliteiten	30
Koorts.....	31
3.1.3. Ziekte en behandeling	32
Diagnostiek en prognose.....	33
Herstellen van homeostase.....	35
Preventie	36
3.1.4. De medische beroepsgroep in de late middeleeuwen	37
3.2. Uroscopie in de middeleeuwen.....	39
3.2.1. Definitie	39
3.2.2. Ontstaansgeschiedenis	40
Veralgemeinering van de toepassing.....	40
De piskijker als kwakzalver	42
3.2.3. Modellen en methoden.....	43
De productie van urine in het lichaam	44
De kenmerken van urine	44
Het urinewiel.....	46
De urina non visa	46
3.3 Astrologie in de late middeleeuwen.....	48
3.3.1. Het astrologische veld.....	48
Het geocentrische heelal	49
De zodiak, tekens, aspecten en huizen.....	50

Astrologische voorspellingen.....	50
3.3.2. Geneeskundige toepassing	51
Planeten, pandemieën en slechte lucht.....	52
Melothesia.....	53
Astrologie in prognose en diagnose	54
Astrologie en behandeling	55
4. Editie	56
4.1. Inleiding bij de editie	56
4.1.1. Provenance	56
4.1.2. Codicologie	58
4.1.3. Inhoud	58
Tekstniveau	61
4.2. Editie	66
4.2.1. Astrologisch-uroscopische tekst (f. 116v/1 – 117r/2).....	67
Beschrijving van tekst 1	68
4.2.2. Astrologisch-uroscopische tekst (f. 122v/1 – 123r/6).....	70
Beschrijving van tekst 2.....	71
4.2.3. Uroscopische wielen (f. 137v/bovenste helft – 138r/bovenste helft)	73
Beschrijving van tekst 3	75
4.2.4. Medisch-uroscopische tekst (f. 138r/onderste helft – 142r/6)	76
Beschrijving van tekst 4.....	85

4.2.5. Medisch-uroscopische aantekening (f. 142r/7 – 142v/15).....	90
Beschrijving van tekst 5.....	91
4.2.6. Medisch-uroscopische aantekening (f. 142r/16-20)	93
Beschrijving van tekst 6.....	93
5. Historisch-kritische bespreking	94
5.1. De scribent	94
5.2. Inhoud	96
5.2 Conclusie.....	100
Bibliografie	103
Bijlage 1: Uroscopische wielen	106

Inleiding

Ongeveer op hetzelfde moment waarop ik voor het eerst werd gewezen op het bestaan van hs. Ashmole 189, kreeg ik van mijn werkgever een zogenoemd preventief medisch onderzoek aangeboden. In het Jeroen Bosch Ziekenhuis kreeg ik twee buisjes uitgereikt: één voor bloed en één voor urine.

Uiteraard werden deze vervolgens aan allerlei laboratoriumtests onderworpen en had ik het op zijn minst opmerkelijk gevonden als de preventiearts vervolgens enkel had gekeken naar de urine en er mogelijk zelfs aan had geroken of geproefd. Waarschijnlijk had ik het nog vreemder gevonden als ze een horoscoop zou hebben gemaakt, om me op basis daarvan te informeren dat ik erg ziek was door kwade winden afkomstig van mijn vijanden en dat ze direct mijn aders open wilde snijden.

Onze technieken, kennis en manier van denken over het menselijk lichaam en over ziekte en gezondheid zijn sterk veranderd sinds de middeleeuwen, maar de kern van de methode is dat niet. We bestuderen nog steeds de urine om ziekte in het lichaam vast te stellen, want urine is een ‘suverijnghe des bloets¹’ of in meer hedendaagse termen: “urine [geeft] bij veel ziekten en aandoeningen een goede afspiegeling van wat er binnen het lichaam in het honderd loopt” (Zuylen, 2002).

De nauwkeurigheid van observaties die in het verleden werden gedaan, kan ons soms nog verbazen. Zo haalt Zuylen het voorbeeld aan van een urinetest die millennia teruggaat: je gooit urine op de grond en kijkt of er insecten op afkomen (omdat het zoet is). Vervolgens bleek er correlatie te bestaan met de aanwezigheid van steenpuisten. Tegenwoordig kunnen we het glucosegehalte in de urine meten (voortgang in techniek) en weten we dat steenpuisten een complicatie zijn van diabetes (veranderd model).

---

¹ Hs. Ashmole 189, f.138r.

Dergelijke voorbeelden zijn interessant om verschillende redenen. In de eerste plaats helpen ze ons om onze huidige kennis in het perspectief te plaatsen van haar ontstaansgeschiedenis. Zo kunnen we de ontwikkeling van het denken volgen en individuele teksten uit het verleden in hun context te plaatsen. Bovendien geven dit soort voorbeelden ons een reden om bescheiden te blijven over onze huidige modellen en technieken, want ook deze hebben hiaten of bestaan bij de gratie van aannames waarvan we ons niet meer bewust zijn.

Dat is één van de diverse redenen waarom het de moeite waard is om de uroscopische teksten in hs. Ashmole 189 grondig te bestuderen, maar het is zeker niet de enige. Ik bespreek daarom het belang van dit onderzoek in hoofdstuk 1, na de staat van het onderzoek (status quaestionis), de onderzoeksvraag en hypothese van dit werkstuk en de afbakening van het onderzoek.

Vervolgens licht ik in hoofdstuk 2 de methode toe, namelijk het combineren van een studie-editie met een historisch-kritische bespreking. In hoofdstuk 3 werk ik de noodzakelijke achtergrondinformatie, die we nodig hebben om het handschrift in haar context te kunnen begrijpen, uit in een theoretisch kader en hoofdstuk 4 bevat de genoemde studie-editie, voorzien van noten en beschrijvingen. Dit alles doe ik, om in hoofdstuk 5 een historisch-kritische bespreking van de uroscopische teksten uit hs. Ashmole 189 te kunnen geven.

1. Probleemstelling en doelstelling

1.1. Status Quaestionis

In 2018 schreven Sándor Chardonnens en Hans Kienhorst over een Middelnederlands deel in hs. Ashmole 189, waarover tot op dat moment nog niet eerder was gepubliceerd. Vermoedelijk was dat het geval, doordat het in catalogi consequent als Duits werd getypeerd. Het was een masterstudent, Sigrid Noordam, die onderzoek deed naar andere (Engelse) teksten in het composiet en het Middelnederlands opmerkte. Ze bracht daarmee een bijzonder interessante, nieuwe bron voor het artesonderzoek onder de aandacht. Het handschrift bleek namelijk een vademecum met voornamelijk medische en astrologische teksten.

In hun artikel in *Queste* uit 2018 gaven Chardonnens en Kienhorst een beschrijving van de belangrijkste kenmerken van het handschrift. Zij beschreven dat het handschrift waarschijnlijk was geproduceerd gedurende de jaren 1530 op basis van astrologische tabellen, watermerken en verwijzingen in de tekst. De auteur verantwoordelijk voor het grootste deel van de teksten (er zijn er later enkele kleine toegevoegd), schreef het handschrift hoogstwaarschijnlijk in Vlaanderen, gezien de lengtegraden die gebruikt zijn voor horoscopen en tabellen, verwijzingen naar plaatsen als Leuven en het dialect. In paragraaf 4.1. zal ik ter inleiding bij de editie die ik in dit onderzoek presenteer van enkele teksten uit dit handschrift, nog iets uitgebreider ingaan op de kenmerken en geschiedenis van het handschrift.

Inhoudelijk deden Chardonnens en Kienhorst ook een aantal belangrijke observaties. Om te beginnen is het grootste deel van de tekst in hs. Ashmole 189 in de volkstaal geschreven. Daarnaast bevat het een aantal korte teksten in het Latijn. De teksten zijn bovendien grotendeels zonder analogen: van de 78 teksten die het handschrift bevat, konden zij er slechts voor vier analogen identificeren.

De scribent leek verder een sterkere interesse te hebben in de astrologie dan die van vergelijkbare handschriften, die we kennen uit het Middelnederlands. Chardonnens en Kienhorst wezen onder andere op de aanwezigheid van uroscopische teksten, waarin het inspecteren van de urine zelf werd vervangen of voorafgegaan door een astrologische benadering op basis van een horoscoop van de urine. Die insteek, voornamelijk bekend uit *De urina non visa* (zie paragraaf 3.2.3), is bij mijn weten nog niet eerder in een Middelnederlands handschrift aangetroffen.

In een bijlage gaven Chardonnens en Kienhorst een uitgebreid overzicht van de aanwezige teksten in hs. Ashmole 189, inclusief beschrijvingen en incipits (en van heel korte teksten zelfs edities). Op basis daarvan heb ik voor dit onderzoek eenvoudig kunnen identificeren welke teksten betrekking hebben op de uroscopie. In totaal gaat om zes teksten, waarvan de eerste twee (tekst 4 en 18 in het overzicht van Chardonnens en Kienhorst) astrologisch-uroscopisch van aard zijn, het derde een urinewiel² betreft (25) en de laatste drie (27, 28 en 29) medisch-uroscopisch zijn. Van die laatste drie, is de eerste een zeer uitgebreide tekst en zijn de andere slechts korte aantekeningen.

Nummer in Chardonnens en Kienhorst	Volgorde in editie	Beschrijving (vindplaats in handschrift)
4	1	Astrologisch-uroscopische tekst (f. 116v/1-117r/2)
18	2	Astrologisch-uroscopische tekst (f. 122v/1-123r/6)
25	3	Uroscopische wielen (f. 137v/bovenste helft, 138r/ bovenste helft.)
27	4	Medisch-uroscopische tekst (f. 138r/onderste helft-142r/6)
28	5	Medisch-uroscopische aantekening (f. 142r/7-142v/15)
29	6	Medisch-uroscopische aantekening (f. 142v/16-20)

---

² Zie paragraaf 3.2.4. *Het urinewiel*

Buiten het hierboven aangehaalde artikel, zijn mij op het moment van schrijven slechts twee andere publicaties bekend, waarin aspecten van dit handschrift worden onderzocht. Er is een tweede artikel van Chardonnens uit 2018, waarin hij vier toverrecepten uit het handschrift onder de loep nam. Daarnaast is er een masterscriptie door Melissa Ketelaar (2021) waarin zij op basis van dit handschrift keek naar de bredere relatie tussen astrologie en geneeskunde in de middeleeuwen.

Chardonnens en Kienhorst voorzagen tot nu toe vooral in incipits en volledige edities van enkele korte teksten in hun twee artikelen. Ketelaar voegde daar in haar masterscriptie twee volledige edities aan toe van de astrologische teksten 20 en 21 in het eerder aangehaalde overzicht.

1.1.1. Corpus

De ontdekking van hs. Ashmole 189 is van grote waarde voor het onderzoek naar de Middelnederlandse artesliteratuur en in het bijzonder de geneeskunde van de late middeleeuwen. Doordat bijna alle teksten analogen zijn, is er veel nieuw materiaal beschikbaar en bovendien is het corpus van laatmiddeleeuwse, Middelnederlandse medische teksten niet heel erg groot.

We plaatsen de tekst in het kader van dit onderzoek regelmatig in de late middeleeuwen, hoewel het op basis van de datering door Chardonnens en Kienhorst, zie 4.1 *Inleiding bij de editie*, formeel gesproken in de renaissance is geproduceerd. De tekstuele traditie waar het in staat is echter duidelijk middeleeuws, zoals in dit onderzoek zal blijken. Om die reden worden de termen middeleeuwen, late middeleeuwen en renaissance in dit onderzoek af en toe door elkaar gebruikt, temeer omdat deze perioden niet voor ieder deel van Europa hetzelfde gedefinieerd worden.

Hieronder bespreek ik enkele van de belangrijkste handschriften, waarmee we het handschrift dat onderwerp is van dit onderzoek kunnen vergelijken. Het verkennen van dit corpus kan ons helpen om de context te schetsen waarin we hs. Ashmole 189 moeten begrijpen en het benadrukt nogmaals de grote waarde van de ontdekking van dit handschrift.

De Hattemse handschriften

Chardonnens en Kienhorst spraken in relatie tot hs. Ashmole 189 onder andere over de Hattemse Handschriften C3, C4 en C5. C5 is het oudste (vijftiende-eeuws), C4 is ergens in de zestiende eeuw geproduceerd net als Ashmole 189 en C5 is van het einde van die eeuw en dus iets ouder. Alle drie de handschriften bevatten een combinatie van medische en astrologische teksten, maar alleen C3 heeft ook uroscopische teksten.

De Weense codex

De meest uitgebreide beschrijving van Hs. Wenen 2818 vinden we in het proefschrift van Erwin Huizenga uit 1997. Het handschrift is laat-vijftiende-eeuws en is dus slechts ongeveer een halve eeuw ouder dan hs. Ashmole 189. Het bevat een verzameling van vijf libelli (kleine boekjes) met daarin sporen van verschillende dialecten (Brabants, Limburgs, Hollands en Vlaams). Waarschijnlijk zijn de teksten gecompileerd uit verschillende bronnen door één Oost-Brabantse kopiist, die de teksten deels naar zijn dialect aanpaste.

De eerste twee libelli bevatten hoofdzakelijk astrologische en medisch-astrologische (iatromathematische) teksten. De andere drie libelli bevatten bekende teksten met duidelijke analogen: de *Quinta essentia*, het *Antidotarium Nicolai* en de *Chirurgia magna*. Het medisch-astrologische deel bevat een diagnostetraktaat, waarin onder andere de uroscopie (op basis van kleur en sediment, zie paragraaf 3.2.3) aan bod komt. De oorsprong van deze teksten (onder

andere ook het uroscopische materiaal) ligt volgens Huizenga waarschijnlijk in het veertiende-eeuwse *Boec van medicinen in Dietsche* (Daems, 1967).

Overig materiaal

In zijn bespreking van de Weense codex, gaf Huizenga een overzicht van de Middelnederlandse medisch-astrologische verzamelhandschriften en de onderwerpen die daarin voorkomen. In totaal had hij daarin 44 handschriften opgenomen. Twintig daarvan bevatten minimaal één uroscopische tekst en daarvan weer slechts twee meer dan één (p. 192 – 193).

Huizenga's overzicht was voornamelijk gebaseerd op het repertorium van Jansen-Sieben (1989). Sinds het samenstellen van dat repertorium, zijn er nog enkele andere handschriften ontdekt, waardoor het totale aantal enigszins hoger moet liggen.

1.2. Onderzoeksvraag en hypothese

In dit onderzoek staat, zoals wellicht al wel duidelijk is geworden, niet een probleem centraal, maar een object, namelijk zes teksten uit het handschrift Ashmole 189 die betrekking hebben op de uroscopie. Het doel van dit onderzoek is om deze teksten a) beschikbaar te maken voor een breder academisch publiek en b) om de context te schetsen waarin we deze teksten kunnen verklaren en waar deze teksten mogelijk nieuwe inzichten over bieden.

Het eerste van die twee doelen bereiken we via een studie-editie van de teksten, het tweede door een historisch-kritische bespreking ervan, gesteund door een theoretisch kader. In die studie-editie zal ik een poging doen om de volgende vraag te beantwoorden: hoe maakte de scribent van hs. Ashmole 189 gebruik van (astrologische) uroscopie in zijn medisch-astrologische praktijk en hoe verhoudt hij zich daarmee tot zijn tijd en vakgebied?

Heel globaal genomen, is mijn hypothese de volgende: ik verwacht dat de delen van het handschrift die zich op de meer ‘klassieke’ uroscopie richten, inhoudelijk aansluiten op de algemene medische praktijk in de late-middeleeuwen of renaissance en dat de bespreking van astrologische uroscopie, hoewel zeldzamer, ook aansluit op het gangbare geneeskundige denken in diezelfde tijd.

1.3. Afbakening

In de historisch-kritische bespreking zal ik me bijna volledig beperken tot de zes teksten die ik ook in editie wens op te nemen. Ik zal deze met elkaar vergelijken en af en toe refereren aan andere teksten uit het handschrift, waar relevant. Wat ik hier niet zal doen, is het handschrift inhoudelijk vergelijken met specifieke, contemporaine werken en op detailniveau de verschillen daartussen bekijken, bijvoorbeeld tussen deze teksten en die uit de Weense codex. Hoewel dat ongetwijfeld bijzonder interessant is en waarschijnlijk relevante inzichten oplevert is het doel hier niet om de verschillen tussen de teksten in het corpus te analyseren, maar om dit ene handschrift te begrijpen, te verklaren en te zien wat het ons kan leren over de geneeskundige praktijk van de auteur ervan. Daarbij refereer ik wel aan de inhoud van contemporaine, vergelijkbare handschriften, maar enkel om de context te kunnen schetsen waarin dit handschrift is ontstaan en niet om de verhouding tussen deze werken te duiden.

In de edities zal ik geen uitputtende lijst van woordverklaringen aanbieden, maar enkel die woorden toelichten die voor een academisch publiek noodzakelijk zijn om de teksten te kunnen begrijpen. Eventuele hiaten in het tekstbegrip los ik niet op door ieder woord van een verklaring te voorzien (wat praktisch een moderne vertaling zou opleveren), maar door de teksten te voorzien van een beschrijving die de inhoud samenvat. Op de keuzes die ik in de presentatie van de edities heb gemaakt, ga ik in paragraaf 2.1 uitgebreid in.

In het theoretisch kader zal ik me tot drie onderwerpen beperken: de geneeskunde in de late middeleeuwen, de astrologie in de late middeleeuwen en specifiek de uroscopie in de late middeleeuwen. Het valt absoluut niet binnen de reikwijdte van dit onderzoek om van één van die drie onderwerpen een volledig overzicht te geven, zowel in de breedte (alle deelaspecten ervan) als in de lengte (de volledige geschiedenis, zowel voor als na Ashmole 189). In plaats daarvan beperk ik me tot die zaken, of het nu astrologische of medische concepten en ontwikkelingen betreft, die relevant zijn voor het begrijpen van het handschrift dat het subject is van dit onderzoek.

1.4. Belang van het onderzoek

Chardonnens en Kienhorst constateerden al in hun eerste, beschrijvende, artikel over de ontdekking van hs. Ashmole 189, dat het een unieke toevoeging is aan het corpus van Middelnederlandse, medische artesliteratuur. Slechts enkele andere handschriften vormen een vergelijkbare bron van kennis over de laatmiddeleeuwse geneeskundig-astrologische praktijk.

Hs. 1328 (Universiteitsbibliotheek, Utrecht), beter bekend als het *Boec van Medicinen in Dietsche* bevat ook enkele uroscopische teksten, maar deze beperken zich tot de kenmerken van urine en maken geen gewag van astrologische uroscopie, wat we in hs. Ashmole 189 wel zien. *Het Boec* dateert uit het laatste kwart van de veertiende eeuw en in ieder geval de uroscopische teksten uit de Weense codex blijken hieruit afkomstig te zijn (zie paragraaf 1.1. *Corpus*). Ook daarin, of in de Hattense handschriften, komt geen astrologisch-uroscopisch traktaat in de traditie van *De urina non visa* voor.

Dus, aangezien het handschrift dat centraal staat in dit onderzoek twee astrologisch-uroscopische teksten bevat, waarvan mij geen Middelnederlands equivalent bekend is en ook nog in ieder geval één uitgebreide uroscopische tekst (en twee beknopte aantekeningen), met een urinewiel, vormt het een behoorlijke uitbreiding van de beschikbare materialen op dit

gebied. Alleen dat al, maakt deze specifieke teksten als object van studie bijzonder waardevol.

Gedurende het grootste deel van de geschiedenis, was urine een van de voornaamste bronnen van diagnostische informatie. Bovendien bracht de toepassing van uroscopie in de vijftiende eeuw een belangrijke verandering tot stand in de verhouding tussen artsen en patiënten (Voswinckel, 2000): het betekende steeds vaker dat de arts de patiënt zelf niet meer hoefde te zien, maar enkel nog diens urine. Daarmee ligt het aan de basis van de moderne laboratoriumgeneeskunde.

Het leidde ook, via vertalingen van medische teksten vanuit het Latijn naar de volkstaal, tot de opkomst van zogenoemde ‘lekenartsen’, wat er op zichzelf weer toe leidde dat de vraag naar bepaalde diensten door het grote publiek meer invloed kreeg op de medische praktijk. Uroscopie werd uiteindelijk zelfs een populair middel voor zelfdiagnose (Armstrong, 2007).

Ook goed om op te merken met betrekking tot hs. Ashmole 189 is de status van de vakliteratuur uit de Nederlanden in de periode waarin het handschrift waarschijnlijk is geproduceerd. Jansen-Sieben (1978) stelt hierover dat de overlevering van Middelnederlandse teksten die van omringende landen overtreft in zowel kwaliteit als kwantiteit. De Middelnederlandse productie van vakliteratuur heeft volgens haar bovendien, tot op zijn minst in (Noord-)Duitsland invloed gehad. Dat wekt de suggestie dat de Nederlanden in de late middeleeuwen een belangrijk centrum voor verspreiding van de artes (wetenschappen) waren.

Niet alleen zijn deze teksten dus uniek en geven ze een inkijkje in de praktijk van een geneeskundige die opereert in het spanningsveld van een beroepsgroep die een grote transformatie doormaakt, maar het is ook een afspiegeling van veel invloedrijke ideeën en ontwikkelingen uit de tijd en context waarin het is ontstond. In die tijd waren de Nederlanden

een belangrijk centrum voor dit type vakliteratuur en werd de basis gelegd voor veranderingen in de geneeskunde en in de samenleving als geheel, die grote impact hebben gehad.

2. Methodologisch kader

Om de astrologisch-uroscopische teksten in Ashmole 189 op een historisch-kritische manier te kunnen bespreken (zie paragraaf 2.2, *Historisch-kritische bespreking*), is het in de eerste plaats noodzakelijk dat deze tekst beschikbaar en leesbaar is. Het eerste probleem dat ik in het kader van dit onderzoek daarom zal proberen op te lossen, is dat van de beschikbaarheid en dat doe ik aan de hand van een verzorgde, diplomatische editie. Voordat ik toelicht wat ik versta onder een historisch-kritische bespreking en welk vooronderzoek daaraan te pas is gekomen, zal ik eerst de keuzes toelichten die ik met betrekking tot het editeren heb gemaakt.

2.1. De studie-editie

In deel 4 van dit onderzoek heb ik een studie-editie opgenomen van de teksten die in dit onderzoek centraal staan, zoals besproken in paragraaf 1.3.

In de eerste plaats is het verstandig om te verklaren *waarom* ik in dit onderzoek een dergelijke editie van de te bespreken teksten opneem, aangezien het doel uiteraard de vorm bepaald heeft. Die reden is tweeledig: het is intrinsiek waardevol en waardevol voor het onderzoek. De intrinsieke waarde ontstaat doordat de tekst, door het editeren ervan, voor een groter publiek beschikbaar is geworden. Het vergt tenslotte niet meer van andere onderzoekers of geïnteresseerden dat zij bekwaam zijn in het lezen van handgeschreven teksten of, mits er de noodzakelijke woordverklaringen aan zijn toegevoegd, dat zij een grote mate van bekendheid hebben met het Middelnederlands en de middeleeuwse astrologische en medische terminologie. Aangezien het artesonderzoek zich bij uitstek leent voor kruisbestuiving met andere disciplines dan de letteren, heeft een dergelijke editie van deze teksten zodoende een waarde in zichzelf.

In de tweede plaats is het tot stand komen van de editie ook een belangrijke voorwaarde voor een controleerbare, historisch-kritische bespreking. Het dwingt om de tekst te onderzoeken op het niveau van tekens, woorden en tekstdelen (zinnen, alinea's, etc.), maar maakt ook dat de tekst als geheel kan worden besproken en niet enkel als een verzameling van losse citaten. Bovendien maakt de aanwezigheid van een editie het eenvoudiger om de conclusies van dit onderzoek te controleren. Dat doet het allereerst door na te gaan of de editie de primaire bron wel correct en volledig weergeeft. Daarnaast is het daarmee ook mogelijk te kijken of de tekst, zoals die is opgenomen, wel tot de getrokken conclusies leidt, zonder dat hiervoor de originele bron hoeft te worden geraadpleegd.

De zojuist besproken redenen, leiden met betrekking tot het maken van een editie echter op het eerste oog tot een paradox. Om namelijk volledig aan beide doelen tegemoet te komen, moet de editie zowel getrouw zijn aan het origineel, als begrijpelijk voor lezers die mogelijk het Middelnederlands niet of deels niet machtig zijn. Dat eerste zou het beste gediend zijn door het opnemen van een fotokopie van het originele handschrift en dat tweede door een volledige vertaling naar modern Nederlands, enigszins hyperbolisch gesproken.

De editie zoals die uiteindelijk in hoofdstuk 4 is opgenomen, is bedoeld als middenweg tussen die twee uitersten. Deze verzorgde studie-editie, laat veel informatie weg die voor andere onderzoekers en studenten wellicht niet relevant is, zoals informatie over waar er afkortingen zijn uitgewerkt en het voegt informatie (interpunctie, alinea's) toe, die de tekst voor dit publiek leesbaarder maakt. Al deze wijzigingen ligt ik hieronder uitgebreid toe en zal ik kort herhalen in de inleiding bij de editie.

De annotaties die vervolgens zijn toegevoegd (denk daarbij o.a. aan glossen van lastige woorden, maar ook aan toelichtingen van gebruikte begrippen, symbolen of verwijzingen), maken de tekst vervolgens verder toegankelijk, net zoals de bijgevoegde beschrijvingen van de inhoud.

Hoewel de editie wordt gevolgd door een historisch-kritische bespreking, is het goed om te benadrukken dat het niet om een zogenoemde historisch-kritische editie (Mathijssen, 1995, p.58) gaat, waarbij verschillende (of alle) historische versies van een tekst worden opgenomen. In de typologie van Mathijssen betreft wat ik hier aanbiedt een ‘studie-editie’, die in dit geval enkele unieke teksten (er zijn tenslotte geen bekende analogen) beschikbaar stelt voor een publiek van ‘studerenden’ en ‘mensen die zich beroepsmatig voor [dit] werk interesseren’.

In de studie-editie zijn alle zaken die afleiden van de inhoud van de tekst zoveel mogelijk opgelost. Dat betekent dat de markering van de uitwerking van afkortingstekens hier helemaal is weggelaten, dat zinnen doorlopen op de regel en niet de regelafbreuk van het origineel volgen en dat ook afbreekttekens zijn weggelaten.

Daarnaast heb ik voor het gemak van de lezer ook zoveel mogelijk de moderne interpunctieregels toegepast: zinnen beginnen met een hoofdletter en eindigen met een punt. Voor de leesbaarheid zijn komma’s toegevoegd, maar bij nevenschikkende voegwoorden (m.n. *ende*) loopt de zin zoals tegenwoordig gebruikelijk is, door zonder interpunctie.

Paragrafen zijn in de langere teksten voorzien van nummers, om het verwijzen naar specifieke tekstdelen eenvoudiger te maken. In de kortere teksten is dit vaak niet nodig. De twee uroscopische wielen zijn in een tabel verwerkt, waarin bij de inhoud verwezen wordt naar de plaats in de wielen. Bijlage 1 bevat een afbeelding van deze wielen in het handschrift.

2.2. Historisch-kritische bespreking

Wie onderzoek doet naar een handschrift kan zich in dat onderzoek richten op diverse aspecten van dat handschrift. In zijn studie naar de Weense codex, beschrijft Huizenga drie richtingen van onderzoek die hij daarin heeft uitgewerkt: naar het handschrift als materieel object', 'naar de inhoud van de traktaten' en 'naar de sociaal-culturele en historische context' (p. 12 – 13). In dit onderzoek richt ik me enkel op die laatste twee aspecten en laat ik de studie van het materiele object achterwege. Als inleiding bij de edities in deel 4, zal ik beknopt verwijzen naar de bestaande beschrijving(en) van het handschrift.

Ik doe dat alles in drie fasen, die de opbouw van dit werkstuk bepalen. De eerste fase is het beschrijven van de sociaal-culturele context van het handschrift in een theoretisch kader. De tweede fase omvat het aanbieden van een studie-editie van de teksten, inclusief woordverklaringen en noten en voor elk van de teksten een beschrijving van de inhoud ervan. De derde fase is het verbinden van de twee eerdere fasen en de twee onderzoeksrichtingen, want daarin probeer ik de inhoud van de traktaten uit dit handschrift, te begrijpen in de sociaal-culturele context waarin ze zijn ontstaan: de historisch-kritische bespreking, die tevens de conclusie van dit werkstuk vormt.

3. Theoretisch kader

Zoals gezegd, betreft het eerste deel van dit onderzoek een theoretisch kader, dat de noodzakelijke voedingsbodem vormt voor de historisch-kritische bespreking van de teksten die ik in deel 4 van dit werkstuk in editie aanbied.

Het handschrift waaruit de teksten afkomstig zijn stamt uit de zestiende eeuw en daarmee uit de late middeleeuwen (of renaissance). Dit theoretische kader beperkt zich dan ook noodzakelijkerwijs grotendeels tot een bespreking van de cultureel-wetenschappelijke context van die periode, met enige aandacht voor latere ontwikkelingen en de ontstaansgeschiedenis van belangrijke concepten en processen.

De teksten zijn medisch-astrologische van aard en hebben bovendien specifiek betrekking op de uroscopie. Vandaar dat ik me ook op die drie onderwerpen richt: de geneeskunde, uroscopie en astrologie in de (late) middeleeuwen.

3.1. Geneeskunde in de middeleeuwen

De Middelnederlandse teksten in hs. Ashmole 189 hebben in de eerste plaats betrekking op de geneeskunde, of het nu gaat om de recepten, astrologische tabellen of de uroscopische teksten, die in dit onderzoek centraal staan. Om de teksten te kunnen begrijpen, hebben we dus om te beginnen een overzicht nodig van enkele van de belangrijkste medische concepten uit de late middeleeuwen. Diverse concepten en theorieën komen gedurende dit hoofdstuk voorbij, met name in de paragrafen 3.1.1. tot en met 3.1.4.

Daarnaast bespreken we enkele methoden voor het stellen van diagnoses, die specifiek betrekking hebben op de uroscopie in de paragraaf 3.2.3. en het gebruik van astrologie in paragraaf 3.3.2. aangezien deze in het kader van de te bespreken teksten van groot belang zijn.

Veel van de methoden, theorieën, diagnoses en behandelingen doen vanuit ons moderne oogpunt wellicht denken aan kwakzalverij, bijgeloof of volksgeneeskunde. Zoals Braekman (1988) echter terecht opmerkte, is de wetenschappelijke geneeskunde van de ene periode vaak de volksgeneeskunde van de volgende. Die aanname heeft voor ons twee essentiële gevolgen.

In de eerste plaats zullen we proberen om waar mogelijk het handschrift te plaatsen in de context van wat eraan voorafging en zo min mogelijk in de context van wat erop volgde, hoe interessant die vergelijking zo nu en dan ook mag lijken. In de tweede plaats, moeten we ons verhouden tot de complexiteit van het spectrum van wetenschappelijke en volksgeneeskunde en het hele grijze gebied daartussen. Zelfs vandaag de dag is dit spanningsveld nog springlevend, maar ook in de middeleeuwen was er niet bepaald sprake van een waterscheiding.

Twee kenmerken, die ook al door Braekman worden geschetst, kunnen ons helpen om te bepalen in hoeverre we met een voor de betreffende periode meer gevestigde vorm van geneeskunde, of één meer volksgeneeskundige tekst te maken hebben. In de gevestigde geneeskunde is meer aandacht voor de ‘reden’ achter een diagnose of remedie (p. 114), terwijl we bij volksgeneeskunde eerder de aanwezigheid van magische elementen zien, waarbij ziekte in verband word gebracht met spirituele invloeden. Vaak ging dit dan ook gepaard met een magische oplossing. Het is daarbij van belang om de rol van de astrologie goed in de gaten te houden, want hoewel we deze vandaag de dag wellicht tot het spirituele rekenen, kan diezelfde aanname geenszins voor de middeleeuwen worden gedaan.

Het spectrum van gevestigde wetenschap tot volksgeneeskunde zien we uiteraard ook terug wanneer we kijken naar de hele medische beroepsgroep. Ook de plaatsing van de auteur en daarmee een tekst in die beroepsgroep, is daarom een goed uitgangspunt voor het plaatsen van de teksten binnen de contemporaine geneeskunde, in plaats van deze enkel te bekijken

vanuit ons eigen, hedendaagse perspectief. We bespreken daarom de medische beroepsgroep in paragraaf 3.1.4.

De overige delen van dit theoretisch kader bespreken belangrijke achtergrondinformatie bij alle bovenstaande aspecten, zoals de rol van astrologie in de middeleeuwen en enkele van de belangrijkste astrologische concepten in deel 3.3 en de geschiedenis van de uroscopie in paragraaf 3.2.2.

3.1.1. Micro- en macrokosmos

Een belangrijk aspect van het hele middeleeuwse denken is het allegorische karakter ervan. Zo bestond er een relatie tussen de microkosmos van het menselijk lichaam en de macrokosmos van de hemellichamen³ en de schepping als geheel (Huizenga). De wortels van deze manier van denken liggen in de klassieke oudheid: Plato schreef al dat de mens een microkosmos was (Siraisi, 1990) en Hippokrates legde de link met de seizoenen⁴ en de elementen, humoren en kwaliteiten; allemaal sets van vier.

Deze eenvoudige analogie ligt aan de basis van veel van het middeleeuwse (medische) denken. Zo blijkt uit de astrologische teksten in de Weense codex bijvoorbeeld duidelijk dat de auteur overtuigd was van de sterke invloed van de planeten op het leven en de gezondheid van mensen op aarde (Huizenga). We zullen in onze bespreking van de geneeskunde, de uroscopie en de astrologie dus met enige regelmaat naar dit centrale concept terugkeren.

---

³ Het is veelzeggend dat de term lichaam wordt gebruikt om de sterren en planeten te beschrijven en bovendien dat dit geen uniek Nederlands fenomeen is, denk bijvoorbeeld aan het Duitse *Himmelskörper* of de Engelse uitdrukking *heavenly bodies*.

⁴We kennen het nu nog steeds in clichés, zoals: ‘hij is in de herfst van zijn leven’.

Het is goed om hier nog op te merken dat, hoewel de analogie microkosmos-macrokosmos op ons wellicht magisch of mythologisch overkomt, het wel degelijk aansluiting vond bij het christelijke wereldbeeld in de middeleeuwen: immers, zowel micro- als macrokosmos zijn onderdeel van dezelfde schepping. Op dezelfde manier werd, zoals we later nog zullen bespreken, ook de astrologie gerijmd met het geloof: via de sterren en planeten kon de schepper zijn plan openbaren aan de mensen op aarde.

3.1.2. Humoren en kwaliteiten

Het is ondenkbaar te spreken over een geneeskundige tekst van voor de 19^e-eeuw zonder het over de humorenleer te hebben, een denkkader dat in ieder geval sinds Hippocrates een hoofdrol speelde in het medisch denken in Europa. Wel is het essentieel om dit onderwerp vanuit het juiste perspectief te benaderen.

Het is namelijk makkelijk om de idee van vier humoren (vloeistoffen) die het lichaam regeren, af te doen als een willekeurige, medisch-filosofische theorie die gedoemd was achterhaald te worden door moderne medische kennis. Het is echter evengoed mogelijk, en wellicht zinniger, om de humorenleer te zien als het logische, zelfs noodzakelijke, gevolg van de context en organisatie van de geneeskunde in de oudheid en de middeleeuwen.

Om die context te begrijpen is het in de eerste plaats belangrijk om te begrijpen dat de mate van inzicht in de binnenkant van het menselijk lichaam die nu algemeen is, historisch gezien nogal uniek is. Veel van de technologie die we nu tot onze beschikking hebben om in ons lichaam te kijken, is afhankelijk van zeer recente ontdekkingen.

De kennis die wij hebben over het interne van ons lichaam, is het resultaat van vele generaties van onderzoek en voortschrijdend inzicht. De mate waarin dat onderzoek de laatste pakweg twee eeuwen is uitgevoerd, is afhankelijk van technologieën die in de middeleeuwen niet beschikbaar waren. Met name het ontleden van (menselijke) lichamen, de meest

ingrijpende, maar minst technologisch ontwikkelde methode om toegang te krijgen tot het binnenste van de mens, werd in de middeleeuwen slechts zeer beperkt toegepast zowel vanwege het culturele taboe, als vooral technische beperkingen (bijv. met betrekking tot het voorkomen van bederf door koeling). Pas aan het einde van de 13^e eeuw begon deze nieuwe vorm van kennisvergaring over het menselijk lichaam aan een langzame opmars, onder andere in Bologna (Siraisi, 1990).

Dat betekent dat medici zich vaak geconfronteerd zagen met de lastige taak te beoordelen wat er binnen een lichaam gebeurde op basis van externe aanwijzingen, want voor hen was het lichaam vaak ‘gesloten’ (Voswinckel, 2000). Vanuit die positie komen de vroege geneeskundigen automatisch in aanraking met die zaken die de overgang maken van het interne van de mens naar de buitenwereld, zoals urine. Veel van die zaken, zoals de genoemde urine, maar bijvoorbeeld ook bloed, snot en zweet, hebben een vloeibare vorm.

Voor medici in de klassieke oudheid en die uit de middeleeuwen, was het dientengevolge logisch om aan te nemen dat deze vloeistoffen een rol speelden in het verschil tussen ziekte en gezondheid. Veel ziektebeelden gaan tenslotte gepaard met het uitscheiden van vloeistoffen. Denk bijvoorbeeld aan zweet bij koorts, snot bij verkoudheid, bloed in de urine en pus of gal uit bulten en wonden.

Humoren en kwaliteiten

Vanuit deze observatie is het vervolgens begrijpelijk dat filosofen en medici deze vloeistoffen probeerden te plaatsen in het licht van een coherent systeem, zowel vanuit filosofisch-wetenschappelijke invalshoek als vanuit religieuze. In de Hippocratische en Galenische traditie werd de idee van balans geïntroduceerd, waarbij relaties werden gelegd

tussen vier humoren⁵ (bloed, slijm, geel gal en zwart gal) en vier kwaliteiten (nat, droog, koud en heet). De idee van balans in een levend wezen heeft een lange geschiedenis, zowel in de westerse als oosterse geneeskunde. Het is tot vandaag de dag nog steeds essentieel is in het medische denken (Schramme & Edwards, 2017). Inmiddels gebruikt men om te verwijzen naar die idee van balans in het menselijk lichaam de term homeostase.

Dat er een relatie gelegd wordt tussen humoren en kwaliteiten kunnen we deels verklaren als het gevolg van fysiologische observaties: ziekte kan gepaard gaan met hitte (koorts⁶), natheid (zweeten, overmatige urine, diarree), koude (koude rillingen) en droogte (droge huid, constipatie). Het is echter ook een voorbeeld van hetzelfde allegorische denken dat ten grondslag lag aan de relatie tussen micro- en macrokosmos (Huizenga). Dat er vier humoren en vier kwaliteiten onderscheiden werden in de westerse geneeskundige traditie, heeft namelijk hoogstwaarschijnlijk te maken met alle associaties die het opriep met bijvoorbeeld de vier elementen: aarde (droog), water (nat), lucht (koud) en vuur (heet). Die associatie werd in geneeskundige teksten vaak expliciet gemaakt, bijvoorbeeld in de *Canon van de geneeskunde* van Avicenna⁷, waarin het fysiologische deel werd ingeleid door een verhandeling over de elementen.

De inclusie van bloed en slijm in het systeem van vier humoren lag voor de hand. Ook de aanwezigheid in dit systeem van geel gal, kunnen we eenvoudig verklaren doordat medici waarschijnlijk veel in aanraking kwamen met zaken als pus, ontstoken wonden en snot. Het zwarte gal, de laatste van de vier humoren, is waarschijnlijk een toevoeging (en een opvulling voor het systeem van vier) die direct kan worden teruggevoerd tot de observatie van urine.

---

⁵ Van het Griekse *haima*, 'bloed'.

⁶ De symptomen hier beschrijven zijn bedoeld als voorbeeld, een volledige lijst gaat voorbij aan het doel van dit werkstuk.

⁷ Avicenna, een Perzische auteur, filosoof en medicus, heeft met deze canon een werk geschreven dat van grote invloed was op de Europese geneeskunde gedurende de hele middeleeuwen en daarna.

Het gaf namelijk een verklaring voor zwarte urine en dus voor de aanwezigheid van ‘zwart’ in het lichaam. Beschrijvingen zwarte urine komen namelijk al in het werk van Hippocrates voor (Voswinckel, 2000). Daarnaast kan het ook een gevolg zijn van de observatie van verschillende kleuren in o.a. braaksel en uitwerpselen (Siraisi, 1990).

De humoren in het lichaam

Slijm (flegma) werd gebruikt als een verzamelnaam voor alle witte en kleurloze uitscheiding en vloeistoffen in het lichaam, met uitzondering van melk en sperma (Siraisi). Het werd voornamelijk geassocieerd met de hersenen (waarschijnlijk op basis van kleur en consistentie, bovendien werd een deel van het slijm gezien als een tussenfase in de productie van bloed.

Het gele gal (cholera) was de vloeistof die werd aangetroffen in de galblaas. Van het zwarte gal (melancholie) werd vermoed dat het in de alveesklier werd opgeslagen, maar er waren geen anatomische observaties om dat te ondersteunen. Beide zouden worden geproduceerd in de lever, samen met het bloed.

Met de term ‘bloed’ werd verwezen naar twee verschillende zaken. Er was in de eerste plaats het pure bloed (sanguin), de humor, dat geproduceerd werd in de lever. Daarnaast was er het bloed dat door de aderen stroomde en bestond uit het pure bloed, aangevuld met slijm en met geel en zwart gal, dat het bloed zou verstevigen en purificeren.

De eerste functie van de humoren was voeding. Eten en drinken werden na consumptie verteerd, eerst in de maag en daarna in de lever, waarna het via het bloed verdeeld werd over het lichaam om de organen te voeden, die zo werden gegenereerd vanuit de humoren. Het overgebleven bloed verwerd daarna tot het zaad.

De tweede functie was het reguleren van de kwaliteiten. Aangezien de vier humoren, waren verbonden met de vier kwaliteiten, kon de balans in het lichaam worden hersteld door de aanwezigheid van de humoren in diverse organen te beïnvloeden via het bloed.

Verschillende organen in het lichamen correspondeerden volgens de algemene zienswijze gedurende de middeleeuwen met verschillende kwaliteiten. Zo bevatten medische studieboeken vaak vier lijsten, waarin de organen werden gerangschikt naar droogte, natheid, hitte en koude (Siraisi). Op deze manier werd er dus een link gelegd tussen de kwaliteiten en de functie van organen.

Verschillen in kwaliteiten

Bovendien werden verschillen tussen mensen verklaard als een verschil in de balans tussen de kwaliteiten en daarbij werd vaak een link gelegd met de persoonlijkheid. Mensen dichter bij de evenaar hadden een heterere kwaliteit dan mensen die in koudere gebieden woonden en werden vaak ook als ‘heter’ of passievoller gezien. Vrouwen hadden een vochtigere kwaliteit dan mannen en dat verklaarde zowel de menstruatie, als hun meer timide karakter (Siraisi). Ook leeftijd was een factor die invloed had op de kwaliteiten: hitte en natheid namen af als mensen ouder werden. Het eindpunt van dit proces was de dood: het lichaam werd uiteindelijk te droog en te koud om te kunnen functioneren.

Het bloed, waarin de kwaliteiten en de humoren, samenkwamen, werd onder andere door Aristoteles, al beschreven als de veroorzaker van verschillende emotionele staten, via de kwaliteiten en humoren (moed en intelligentie waren bijvoorbeeld het gevolg van dun, heet

bloed)⁸. Dat betekende ook dat emoties symptomen konden zijn van een humorale disbalans en dat emotionele problemen door sommige auteurs als ziekten gekwalificeerd werden.

De humoren zelf waren enkel aanwezig in het lichaam, maar de kwaliteiten niet, deze waren ook aanwezig in eten, medicijnen, de omgeving en de hemellichamen, of deze zaken konden in ieder geval de balans ervan in het lichaam beïnvloeden. Het idee dat de lucht ‘vervuild’ of ‘slecht’ kon zijn (Siraisi), was een belangrijke verklaring voor het bestaan van epidemieën en het was een van de oorzaken dat astrologie zo belangrijk was in de diagnose en prognostiek (zie hoofdstuk 3.3).

Ook diverse ziektes of ziekteverschijnselen hadden hun eigen kwalitatieve eigenschappen. Pietro d’Abano bijvoorbeeld, beschreef koorts als heet (Siraisi, p. 130). Verlamming, epilepsie en beroertes (apoplexie) waren daartegen volgens hem koude ziektes, vermagering en kanker noemde hij droog en oedeem (zwellingsziekte) was logischerwijs nat.

Koorts

Van alle ziekten werd koorts⁹ in het bijzonder veel beschreven (Siraisi; Yeo, 2005). In het werk van Hippokrates was dit het meest beschreven symptoom en in veel medische werken van de klassieke oudheid tot in de middeleeuwen, werden uitgebreid en zeer systematisch verschillende soorten koorts beschreven.

Eén belangrijk onderscheidend kenmerk van koortsen was de periodiciteit van koortsaanvallen, dat onder andere in het werk van Hippokrates al werd beschreven. Een waarschijnlijke oorzaak voor het relatieve belang dat aan dit aspect werd gehecht, is het feit

---

⁸ Deze relatie is nog steeds zichtbaar in ons moderne taalgebruik, bijvoorbeeld in termen als ‘zwartgalligheid’ of ‘heethoofdigheid’.

⁹ De term koorts werd gebruikt om te verwijzen naar alle koortsachtige ziekten, wat betekent dat onder dit containerbegrip erg veel verschillende ziekten werden geclassificeerd. Het wijkt daarmee sterk af van de moderne betekenis van het woord koorts, dat slechts naar het symptoom verwijst.

dat malaria in die periode en regio erg veel voorkwam. Verschillende vormen van malaria waren te herkennen aan de periodiciteit van de koortsaanvallen. Dit fenomeen wordt overigens vandaag de dag nog steeds gebruikt voor de diagnose (Ferri, 2009).

Op basis van periodiciteit worden de volgende vier typen¹⁰ onderscheiden: continue koorts (voortdurend), dagelijks ('quotidian'), tweedagelijks ('tertian') en driedagelijks ('quartan'). Deze verschillende typen koorts werden geassocieerd met de humoren: soms enkel met het gele gal en soms met een combinatie van diverse humoren.

3.1.3. Ziekte en behandeling

Het uiteindelijk doel van de geneeskunde is uiteraard het behandelen van ziekte. Het begrip 'ziekte' betekende voor de middeleeuwse arts echter iets anders dan de manier waarop we het tegenwoordig vaak gebruiken. Wij gebruiken het om te verwijzen naar de gevolgen van een specifieke entiteit die het lichaam is binnengedrongen ('Corona', het 'griepvirus', 'voedselvergiftiging') of het falen van specifieke processen in het lichaam (kanker, diabetes, alzheimer, etc.). Veel van deze processen en ziekteverwekkers (wellicht met uitzondering van bepaalde parasieten), waren onbekend in de middeleeuwen. In plaats daarvan was ziekte vooral de afwezigheid van gezondheid en het gevolg van disbalans in de humoren. We noemen deze manier van denken de 'humoraalpathologie' (Huizenga, p. 22).

Bovendien waren ziekte en gezondheid geen binair concept, maar was het eerder – om een zeer populair begrip te gebruiken – een spectrum. Galenus, bijvoorbeeld, beschreef al een neutrale staat tussen ziekte en gezondheid. De levensomstandigheden in de middeleeuwen en de staat van de medische kennis en technologie, zullen in de praktijk ook betekend hebben

---

¹⁰ Diverse bronnen maken nog gewag van anders periodiciteiten, maar dit zijn de voornaamste en meest beschreven.

dat genezing een vaak langzaam en soms slecht gedeeltelijk of nauwelijks succesvol proces was.

Naast disbalans was ook fysiek trauma uiteraard een mogelijke oorzaak van ziekte in het lichaam, maar hier werd zo fundamenteel anders naar gekeken, dat artsen die zich hierop richtten een compleet andere beroepsgroep vormden (zie paragraaf 3.1.4.).

Aan de behandeling of therapie ging een proces vooraf van diagnose en prognostiek, waarbij het kwalificeren van de disbalans in het lichaam een grote rol speelde: welke humoren of kwaliteiten overheersen en in welke mate? De uroscopie, waar we in het volgende hoofdstuk uitgebreid bij stil zullen staan, speelde hierbij een belangrijke rol en af en toe volgde uit de uroscopische analyse zelfs direct een behandeladvies.

Hoewel het niet zinvol is om hier een poging te doen een volledig overzicht te geven van de behandelwijzen die een middeleeuwse arts tot zijn beschikking had, zijn er een aantal vormen van behandeling die gezien hun populariteit of de overduidelijke relatie met de humoren, het bloed of de urine, de moeite waard zijn om kort te bespreken in dit hoofdstuk.

Diagnostiek en prognose

Het uitgangspunt van diagnostiek (bepalen van de aard en oorzaak van de ziekte) en prognose (bepalen van het toekomstige ziekteverloop) was om te komen tot een behandeling die de disbalans in het lichaam zou kunnen herstellen of, wanneer dit niet meer mogelijk was, de patiënt te informeren over het verloop van zijn ziekte, zijn naderende levenseinde en wellicht de oorzaak daarvan.

Hoewel het verleidelijk is om te denken dat de stappen van dit proces altijd in dezelfde duidelijke volgorde verliepen, was dat vaak helaas niet het geval. Zo kon een arts soms op basis van bepaalde bekende symptomen direct zowel ziekte als prognose beschrijven, gaf hij in andere gevallen eerst een prognose op basis van iemands naam en het

moment waarop hij of zij ziek was geworden via een zogenoemde Apuleïsche cirkel (Braekman, 1987; Edge, 2015) of concludeerde hij direct bij het zien van de urine die werd gebracht door de bode van een patiënt, dat deze niet van een mens maar van een dier moest zijn en dat de brenger hem probeerde te testen of op te lichten.

De diversiteit aan middelen die een arts tot zijn beschikking had voor zowel prognose als diagnose was heel erg breed. Een arts koos vermoedelijk op basis van ervaring in individuele gevallen om verschillende middelen in te zetten, maar enkelen waren erg alomtegenwoordig.

Het primaire middel van zowel diagnose, als prognose, was de observatie (Siraisi). De observatie bestond uit: het beschouwen van uiterlijke kenmerken en symptomen, de anamnese (luisteren en vragen naar de eigen ervaring van de patiënt) en het bekijken van de uitwerpselen van de patiënt (bloed, ontlasting en urine). Ook kon de arts als onderdeel van de diagnose het lichaam voelen (percussie werd al beschreven door Hippokrates) en het nemen van de hartslag was ook al in gebruik, sinds op zijn minst de klassieke oudheid. Hoeveel dit in de middeleeuwse praktijk daadwerkelijk werd toegepast, is niet duidelijk.

In hoofdstuk 3.2 bekijken we uitvoerig de uroscopie, wat gedurende een lange periode een van de belangrijkste prognostische en diagnostische middelen was en in hoofdstuk 3.3 bespreken we de toepassing van astrologie en het gebruik van horoscopen.

Belangrijk is in ieder geval om te constateren dat diagnose en prognose niet strikt van elkaar gescheiden waren, maar door elkaar heen liepen. Veel middelen die gebruikt werden voor het stellen van een diagnose, konden ook een concrete prognose opleveren en vice versa. Daarnaast is het goed om te weten dat niet alleen het ziekteverloop kon worden voorspeld, maar dat prognostische methoden ook konden worden ingezet om het succes van bepaalde behandelingen te vergroten (bijvoorbeeld door te bepalen op welke dag of welk tijdstip deze het beste konden worden uitgevoerd).

Waar de prognose dus vooral bedoeld was om te bepalen of behandeling zinvol was en wanneer deze het beste kon worden uitgevoerd, was het doel van de diagnostiek voornamelijk om te bepalen wat de aard en oorzaak van de ziekte waren. Aangezien we ziekte hier gedefinieerd hebben als een disbalans tussen humoren en kwaliteiten, betekent dit dat de arts wilde vaststellen wat de aard van de disbalans was (welke humor of humoren overheersen) en wat de oorzaak ervan. Beide leverden namelijk essentiële informatie voor wie een ziekte wil genezen.

Herstellen van homeostase

Omdat ziekte over het algemeen werd gezien als disbalans in het lichaam (verbreking van de homeostase), was behandeling er meestal op gericht om die balans weer te herstellen. De behandelingen waren om die reden vaak gelinkt aan de humoren of aan de kwaliteiten.

Bloedlaten, waarbij de aders werden opgesneden om een aanzienlijke hoeveelheid bloed uit het lichaam te laten stromen, had uiteraard gevolgen voor de balans van de humoren in het lichaam, moedigde de generatie van nieuwe humoren aan of was een manier om gecorrumpeerde humoren het lichaam te doen verlaten. Het was dan ook een zeer populaire behandelwijze, ondanks de overduidelijke risico's die eraan verbonden waren. Veel prognostiek was er dan ook op gericht die risico's te minimaliseren (zie paragraaf 3.3.2).

Behandelingen die gericht waren op het in balans brengen van de kwaliteiten waren voornamelijk gericht op dieet of medicijnen en daarbij speelde met name de heetheid of koudheid van beide een belangrijke rol (Siraisi). Het was dit soort behandeling dat met name afhankelijk was van een diagnose, waaruit is gebleken welke humoren of kwaliteiten overheersten in het lichaam, zodat de medicijnen of interventies daarop konden worden afgestemd.

Naast medicijnen en dieet, was de laatste grote categorie behandelingen de chirurgie (Huizenga, 1999). Hoewel dit voornamelijk tot het domein van chirurgen en barbiers behoorde (zie 3.1.4.) werden twee specifieke ingrepen, aderlating en cauterisatie, wel met enige regelmatig door artsen voorgeschreven.

De vorm van cauterisatie waar we het hier over hebben is enigszins anders dan de chirurgische behandeling van wonden door deze dicht te branden. Het gaat in dit geval over het behandelen van humorale disbalans door het aanbrengen van verhitte voorwerpen op de huid en het daarmee ‘dirigeren van goede en slechte humoren naar andere delen van het lichaam’ (Siraisi, p.137).

Aderlating (flebotomie) was een van de meest gebruikte medische behandelwijzen gedurende de middeleeuwen. Volgens Siraisi speelde daar mogelijk het feit dat het veel minder pijnlijk was dan cauterisatie. Het oorspronkelijke idee achter het aderlaten was, dat door het bloed uit het lichaam te laten stromen, slechte stoffen (onder andere, maar niet beperkt tot de overtollige of gecorrumpeerde humoren) het lichaam konden verlaten. Meestal werd hiervoor een van de grotere aderen in de arm geopend, maar in specifieke gevallen kon het bloed ook op andere plaatsen op het lichaam gelaten worden.

Bij aderlating kwam erg veel kijken voor middeleeuwse artsen: ze schreven diëten voor rondom de aderlating, moesten bepalen wanneer deze het best kon worden uitgevoerd, hoeveel bloed er moest worden gelaten en op welke plek op het lichaam en ze moesten zich bovendien bewust zijn van de risico's die gepaard gingen met deze ingreep.

Preventie

Een middeleeuwse arts hield zich over het algemeen niet enkel bezig met de behandeling van ziekte, maar juist ook met het voorkomen ervan (Siraisi). Ze beoefenden wat wij ‘preventie’ trachten te noemen: door het stimuleren van een levensstijl die leidt tot balans

in de humoren, probeerden ze ziekte actief te voorkomen in patiënten. Het type interventies was nauwelijks anders dan waar men vandaag de dag aan zou denken: dieet, lichaamsbeweging, rust, de omgeving aanpassen en het verbeteren van het psychologisch welbevinden.

Er zijn diverse voorbeelden bekend van verzamelingen van leefregels, waarin we dit terugzien, zoals bijvoorbeeld de berijmde gezondheidsleer in het handschrift Brussel IV 958 (Braekman, 1975), waarin de voordelen van slaap en de beste gebruiken met betrekking daartoe worden besproken, maar ook onder meer regels voor hygiëne en dieet. Het derde deel van die gezondheidsleer ging overigens helemaal over wat het lichaam deed uitdrogen en wat het lichaam ‘vet’ maakte. Daarin zien we opnieuw heel duidelijk de idee van homeostase terug: ook hier gold: gezondheid is balans.

3.1.4. De medische beroepsgroep in de late middeleeuwen

Wie probeert te begrijpen hoe de medische beroepsgroep er vandaag de dag uitziet, heeft het geluk dat overheden en verzekeraars, universiteiten en zorginstellingen, via wetten, regelgeving, protocollen en overeenkomsten, de beroepsgroep heel concreet hebben ingedeeld. Het is heel duidelijk wie wat wel en niet mag doen en welke opleiding zij daarvoor genoten moeten hebben. Dat geldt wel alleen voor wat we de ‘reguliere’ zorg noemen, want het veld van de alternatieve zorg kent veel minder (scherpe) kaders.

Wanneer we het hebben over de late middeleeuwen, hebben we natuurlijk niet te maken met dezelfde eenheid in regelgeving en naamgeving. Bovendien is veel op dit gebied niet bewaard gebleven, waardoor we zeker geen volledig zicht hebben op de organisatie van de beroepsgroep, maar we zien al wel hetzelfde onderscheid tussen de gevestigde geneeskunde (met een grote rol voor universiteiten en lokale overheden) en de volksgeneeskunde, waarover veel minder bekend is als gevolg van een beperktere productie

van teksten, beperktere overlevering ervan en het feit dat het soms actief door instituten als universiteiten, overheden en kerken bestreden werd.

Het verschil tussen de gevestigde geneeskunde en de volksgeneeskunde moeten we vooral zoeken op het gebied van diagnose en behandeling, waarbij de volksgeneeskunde, zoals beschreven in de inleiding van dit hoofdstuk, eerder geneigd was het magische of bovennatuurlijke te betrekken bij zowel de diagnose als bij de behandeling.

Binnen de gevestigde geneeskunde bestonden er echter ook in de middeleeuwen en in de perioden die daarop volgden, grote verschillen in de naamgeving en hiërarchie binnen het veld van de geneeskunde. Belangrijk is in ieder geval dat er sprake was van een groeiende waterscheiding tussen artsen (*doctores*) die zich bezighielden met de interne geneeskunde en dus met ziekte en de chirurgen, die zich bezighielden met de externe geneeskunde en het behandelen van fysiek trauma en letsel (Huizenga). Ook wanneer de toegang tot beide groepen groter wordt en barbiers en lekenartsen een rol gaan spelen, blijft deze waterscheiding min of meer in stand. Over het algemeen waren de artsen geleerder dan de chirurgen en waren zij nog vaker het Latijn machtig.

3.2. Uroscopie in de middeleeuwen

In dit deel bekijken we de uroscopie (een onderdeel van de geneeskunde) en bekijken we in detail enkele veelvoorkomende modellen en theorieën met betrekking tot de kunst van het urinekijken. Alvorens we aan dat alles toekomen, is het uiteraard verstandig een duidelijke definitie op te stellen.

3.2.1. Definitie

In zijn proefschrift over de Weense codex definieert Huizenga (1997, p. 447) uroscopie als “het voorspellen van het verloop van ziekten aan de hand van de kleur en de samenstelling van urine”. Die definitie beperkt zich echter tot het prognostisch gebruik van uroscopie (voorspellen van ziekteverloop) en daardoor ontbreekt daarin het diagnostisch gebruik ervan (bepalen van de aard en oorzaak), zowel als het incidentele voorkomen van het gebruik van die diagnose en prognose voor het bepalen van de behandeling, twee andere manieren waarop urologie al in de middeleeuwen werd gebruikt (Stolberg, 2007).

Bovendien ontbreekt in die definitie naast kleur en samenstelling, nog een derde belangrijk kenmerk van de urine, dat wellicht niet aansluit op onze moderne opvattingen over geneeskunde, maar zoals we in paragraaf 3.3 verder zullen toelichten, wel essentieel is in de middeleeuwse medische wetenschap: de horoscoop ervan.

Dat alles in acht genomen, komen we vervolgens tot de volgende, uitgebreide definitie: uroscopie is het vaststellen van de kenmerken van urine, waaronder kleur, samenstelling en horoscoop, ten behoeve van de diagnose, prognose en behandeling van ziekte of een aandoening.

3.2.2. Ontstaansgeschiedenis

Het bekijken van urine heeft een lange en bewogen geschiedenis. De eerste Sumerische en Babylonische verwijzingen naar het bekijken van urine (voor medische doeleinden) dateren van vier millennia voor het begin van de jaartelling (Connor, 2001; Armstrong, 2006). Deze vroege genezers, zagen correlaties tussen bepaalde kwaliteiten van urine en diverse ziekten. Ze waren ervan op de hoogte dat sommige urine zoet was: een symptoom van diabetes, een begrip dat in de tweede eeuw werd geïntroduceerd, verwijzend naar het idee dat bij deze ziekte het lichaam verteerd werd en tot urine gesmolten.

In die vroege teksten, en in het werk van Hippokrates en Galenus, werd urine echter nog vrijwel alleen gebruikt voor de diagnose van problemen in de nieren, blaas en urinewegen. Hippokrates beschreef bijvoorbeeld hoe bubbels op verse urine een teken waren van een langdurige nierziekte en sediment een bijkomstigheid van koortsachtigheid¹¹. Galenus herkende de relatie tussen de inname van vloeistoffen en de hoeveelheid urine (in lijn met moderne theorieën over uitdroging) en ook het feit dat te frequente urine een indicatie van ziekte was (het is een bekend symptoom van ziekten als diabetes).

Veralgemeinerings van de toepassing

Via Arabische artsen ontstond later een traditie waarin op basis van de urine conclusies werden getrokken over het lichaam als geheel, of over specifieke delen van het lichaam die niet direct bij de productie van urine waren betrokken (Connor). De invloed van de in paragraaf 3.1.2. besproken humoraalpathologie was bij deze uitbreiding van de diagnostische waarde van urine van groot belang. Als ziekte voornamelijk werd gezien als het

---

¹¹ Bubbels in de urine kunnen inderdaad een teken van problemen in een nier of een infectie in de urinewegen zijn volgens Armstrong en sediment bij koorts kan worden verklaard door de aanwezigheid van witte bloedcellen.

resultaat van disbalans in de humoren of vloeistoffen in het lichaam en men zag de vloeistof die het lichaam verliet als een reflectie daarvan, dan bood urine inzicht in het interne lichaam. Het werd zo dus een van de meest bruikbare en volledige manieren om inzicht te krijgen in de humorale balans van een patiënt.

Bovendien was het een niet-ingrijpende en veilige diagnostische interventie: zowel voor de arts als patiënt bestond er geen risico op infectie, wat bij bijvoorbeeld het onderzoeken van bloed en uitwerpselen zonder moderne technieken wel degelijk aan de orde was. Uroscopie was pijnloos en discreet en het hoefde dus ook niet op verbazing te rekenen dat lang nadat de medische professie een groot deel van de uroscopische praktijken als kwakzalverij zou gaan zien, de vraag ernaar toch uitzonderlijk groot bleef (Stolberg, 2007).

De traditie van verdere uitbreiding van de uroscopie, die door Arabische artsen werd ingezet, werd mogelijk vanwege deze voordelen, voortgezet en aangemoedigd door Europese centra van medische studie, zoals de universiteit in Salerno. De middeleeuwse uroscopische praktijk werd een complexe samensmelting van verschillende diagnostische methoden, waarin de humorenleer, maar ook andere allegorische modellen, een belangrijke rol speelden. Uiteindelijk leidde dit ertoe dat de uroscopie in de late middeleeuwen de belangrijkste diagnostische methode werd. In contracten van stadsartsen was vaak vastgelegd dat ze ‘de urine moesten inspecteren van eenieder die dat wenste’ (Siraisi, p. 125). De urinefles werd een symbool van artsen, zelfs in het straatbeeld, bijvoorbeeld op uithangborden (Connor). In sommige gevallen gingen artsen zelfs zover dat ze diagnoses stelden op basis van enkel en alleen de observatie van de urine, waarvoor de patiënt zelf niet eens meer hoefde langs te komen (Armstrong, 2006): die kon eenvoudigweg een bode met zijn urine sturen.

De piskijker als kwakzalver

Er was al vroeg kritiek op artsen die de uroscopie inzetten op zo'n onbegrensde manier, ondanks de vele voordelen ervan. Zo was er al direct kritiek op het gebruiken van urine voor de diagnose van meer dan alleen de urinewegen, nieren, blaas, etc., maar ook op artsen die enkel nog de urine bestudeerden, zonder de patiënt te zien (Connor).

De toename van die kritiek volgde de toename van het gebruik zelf op de voet. Na de middeleeuwen sijnpele het op verschillende plekken zelfs in wet- en regelgeving door, zoals in London, waar de *College of Physicians* in 1647 in haar statuten vastlegde dat het stellen van diagnoses op basis van enkel urine 'ridiculous and stupid' was (Connor, p. 508).

Ook de toenemende complexiteit van het uroscopische veld gaf aanleiding voor kritiek op beoefenaren ervan. Men moest namelijk bekend zijn met veel verschillende, vaak Latijnse, traktaten en de diverse kenmerken van urine goed kunnen herkennen en kunnen koppelen aan de juiste ziektebeelden (Stolberg). Sprekend is bijvoorbeeld de titel van het werk van de in London gevestigde Pieter van Foreest uit 1623: *The Arraignment of Urines, wherein are set downe the manifold errors and abuses of ignorant urinemongering [...] empirickes, cozening quacksalvers, women-physitians and the like stuffe*.

Stolberg zag twee ontwikkelingen als de belangrijkste oorzaken van de omslag in het imago en gebruik van uroscopie. Als eerste zag hij dat, onder andere als gevolg van de hierboven besproken complexiteit, diverse artsen inconsistenties begonnen te zien in het geheel van uroscopische modellen en diagnoses. Daarnaast stelde hij ook, dat geleerde artsen de uroscopie eerder als een bedreiging voor hun status zagen, dan als een middel om deze te vergroten.

In de zestiende en zeventiende eeuw, kwamen in observaties en verslagen van artsen nog maar heel zelden verwijzingen naar urine of uroscopie voor (Stolberg). In theoretische verhandelingen over geneeskunde uit die periode werd uroscopie vaak alleen nog maar

genoemd als één van diverse mogelijke diagnostische middelen. Ook was de urineflës geen statussymbool meer voor artsen, te oordelen naar het feit dat deze in portretten de voorkeur gaven aan andere voorwerpen (boeken, anatomische modellen, etc.).

Deze ontwikkelingen vielen overigens samen met andere belangrijke verschuivingen in het geneeskundige denken, zoals de fusie tussen chemie en geneeskunde, het verdwijnen van de astrologie uit het veld en het uit de mode raken van de humoraalpathologie (Clark, 1979).

Ondanks de toenemende kritiek, bleven veel mensen gebruikmaken van de diensten van empirische artsen, alchemisten en andere genezers, die urine gebruikten voor het stellen van een volledige diagnose. Toch zien we met name vanaf de 15^e eeuw dat de urineflës als symbool een volledige verandering heeft ondergaan: van zelfgekozen symbool van het establishment van de geneeskunde tot door datzelfde establishment en door kunstenaars spottend en kritisch gebruikt symbool voor charlatans en oplichters, of in kritiek op de geneeskunde van buitenaf.

3.2.3. Modellen en methoden

Waar uroscopie oorspronkelijk alleen werd gebruikt om gebreken aan onder andere de urinewegen en nieren vast te stellen, werd het gebruik ervan in de middeleeuwen uitgebreid, zoals hiervoor besproken. Dat leidde ertoe dat er in de middeleeuwen veel verschillende modellen en methoden werden gebruikt binnen de uroscopie. We bespreken de belangrijkste daarvan in de onderstaande paragrafen, te beginnen met enkele eigenschappen van urine en vervolgens de diverse modellen en methoden die daarvan gebruikmaken.

De productie van urine in het lichaam

Hoewel er veel verschillende theorieën bestonden over de exacte wijze waarop urine in het lichaam tot stand kwam, waren er een aantal zaken waarover men het gewoonlijk eens was. In de eerste plaats was dat het feit dat de urine een resultaat was van de vertering van eten en drinken (Stolberg) en dat het proces van urineproductie begon in de lever, tijdens de tweede fase van de vertering¹². In de lever werd het product van de eerste vertering ingekookt¹³, waarna de bruikbare componenten tot bloed werden verwerkt en richting de organen gestuurd en de onbruikbare tot urine, om het lichaam te verlaten.

De kenmerken van urine

Ismail van Jurjani, een elfde-eeuwse Perzische arts-auteur, beschreef zeven verschillende aspecten van urine: hoeveelheid, dikte, transparantie, kleur, geur, sediment en schuim (Zuylen). Hij erkende bovendien dat de urine beïnvloed kon worden door diverse aspecten, zoals dieet, slaap en leeftijd (Armstrong). Gilles de Corbeil, die doceerde aan de universiteit van Salerno, introduceerde vervolgens in de twaalfde eeuw een systeem van twintig verschillende soorten urine, op basis van kleur en sediment.

De verscheidenheid aan bronnen zowel van voor als uit de middeleeuwen was zo groot en zo verdeeld in de classificatie van urine, dat het onmogelijk is om één duidelijk systeem te herkennen. Medische handschriften bevatten vaak een compilatie uit verschillende mogelijke bronnen, waarin diverse systemen door elkaar liepen en elkaar in sommige gevallen ook tegenspraken. Wel lijkt het erop, dat een relatief beperkte groep bronnen aan de

---

¹² Uiteraard zijn er altijd uitzondering te vinden. Stolberg beschrijft onder andere enkele voorbeelden van auteurs die de maag al als het primaire orgaan van urineproductie zagen.

¹³ Verteringsprocessen in het lichaam worden vaak geassocieerd met het bereiden van voeding, maar vooral ook met hitte.

oorsprong heeft gelegen van wat er in Middelnederlandse traktaten over urine werd geschreven (Deams, 1967).

Het laat veertiende-eeuwse *Boec van Medicinen in Dietsche* bevatte een urinetraktaat waarin kleuren, consistenties en diverse inhouden (contenten) werden beschreven (Daems). In dat handschrift werden als mogelijke kleuren genoemd: wit, geel, rood, bloedrood, roodachtig, groen, zwart, goudkleurig en loodgrijs. Er werden drie consistenties beschreven, wat gebruikelijk was in middeleeuwse urinetraktaten: dun, dik (grof) en normaal of gemiddeld. De lijst met mogelijke contenten was langer en omvatte onder meer: ringen, korrels, wolken, schuim, pus, bloed, vet, zand, haartjes, as, schubben, sperma en zemelen.

Het verzamelen van de urine en de urinefles als analoog

Ismail van Jurjani (zie *De kenmerken van urine*) beschreef hoe urine verzameld diende te worden in een blaasvormige beker, over een periode van 24 uur en buiten de invloed van zonlicht of hitte bewaard moest worden (Armstrong). Corbeil introduceerde de urinefles in de vorm die later zo'n bekend (of berucht) symbool zou worden, waarin gemakkelijk zaken als kleur en sediment konden worden bestudeerd, gevormd zoals de blaas, in lijn met de suggesties van Ismail.

Al snel na het in gebruik komen van de urinefles, deed een analogie de intrede tussen de verschillende regionen van een urinefles en verschillende delen van het lichaam. Dit analogische verband werd voor het eerst gelegd in het werk van Actuarius (Constantinopel, eind dertiende eeuw). Zijn theorie was gebaseerd op het idee dat lichtere elementen (vuur en lucht) en zwaardere elementen (aarde en water), zowel in het lichaam als in de urine respectievelijk meer naar boven dan wel naar beneden bewogen en dat sediment hoger in het urinaal dus afkomstig moest zijn uit het bovenste van het lichaam en vice versa.

Het urinewiel

Een tweede belangrijk model was dat van het urinewiel, waarin combinaties van kleur en samenstelling werden verklaard als gevolg van humorale disbalans en vaak waren gekoppeld aan een prognose. De urinewielen maakten over het algemeen onderscheid tussen 19 tot 20 verschillende kleuren urine (Stolberg, 2007), vaak in één enkel wiel, en leken daarmee een uitwerking te zijn van de indeling van De Corbeil.

Het gebruik van een wielvorming diagram was overigens niet ongebruikelijk binnen de prognostiek. Zo werd voor onomatomantie de cirkel van Apuleius of Pythagoras zeer veel gebruikt. Toevallig bevat bijvoorbeeld hs. Ashmole 189 ook een Middelenlengse variant hiervan (Braekman, 1988), maar er zijn ook sporen van Middelnederlandse, medische toepassingem ervan in Hs. Hattem C4 (Braekman, 1987), in beide werd het gebruik van dit wiel voor het voorspellen van het verloop van een ziekte beschreven. De populariteit van dit soort diagrammen verklaart mogelijk dat deze ook voor het weergeven van dit uroscopische model werden gebruikt.

De urina non visa

De laatste methode die we hier bespreken is de vreemde eend in de bijt. Voor veel van bovenstaande methoden gold al, en dit was zoals gezegd een groot voordeel van de uroscopie, dat de patiënt zelf niet bij het consult aanwezig hoefde te zijn voor het stellen van de diagnose: de medicus had eenvoudigweg genoeg aan de urine, zoals een moderne laborant.

In zijn *De urina non visa* ('de beoordeling van urine zonder deze te bekijken'), beschrijft Willem de Engelsman, een Engelse arts die aan het einde van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw in Marseille werkzaam was, echter een methode om tot diagnose te komen op basis van urine, waarbij het niet eens meer nodig was om deze urine daadwerkelijk te bekijken (Moulinier, 2012). Dit was het *piskijken zonder pis* uit de titel van

dit werkstuk en wellicht kunnen we het zien als het hoogtepunt van zowel de veralgemenisering van de uroscopie, als de invloed van de astrologie op de middeleeuwse geneeskunde.

De tekst van *De urina non visa* was voor een groot deel erg theoretisch en ging uitgebreid in op astrologisch-medische concepten, zoals de plaats van de lever ten opzichte van de astrologische huizen (zie paragraaf 3.3 voor een uitleg van de belangrijkste astrologische concepten). Bovendien verdedigde Willem in de tekst het belang en de waarde van de toepassing van astrologie in de geneeskunde. Het belangrijkste dat hij ons naliet, in ieder geval in het kader van dit onderzoek, was echter de methode die hij beschreef, waarin de heerser (de dominante planeet) moest worden bepaald voor het moment dat de urine naar de arts werd gebracht.

Het werk kende in de middeleeuwen een grote verspreiding en fragmenten of analogieën ervan doken op veel plekken op, hoewel weinig in druk (Moulinier). Een van de weinige versies van de tekst in druk, een *De urina non visa* met een vergelijkbare inhoud, kwam van de hand van de Vlaamse humanist Joachim Sterck van Ringelbergh (1499-1556), wat aantoont dat de ideeën en methode zoals beschreven in *De urine non visa* ook in de Nederlanden verspreid werden in de periode waarin hs. Ashmole 189 ontstond.

3.3 Astrologie in de late middeleeuwen

Vanwege de verhouding die in het middeleeuwse wereldbeeld werd gezien tussen de microkosmos van het leven op het aarde en de macrokosmos van sterren en planeten, is het niet opmerkelijk dat de astrologie verweven was in veel aspecten van het leven. Pas vanaf de zeventiende eeuw begon het denken over astrologie op grote schaal te kantelen, terwijl het in de overgang van middeleeuwen naar renaissance juist nog steeds zo goed als alomtegenwoordig was (Tester, 1987).

Net zoals die renaissance, verspreidden ook ideeën over de rol van astrologie, zich langzaam van zuid naar noord en duurde het vele eeuwen voordat het wereldbeeld definitief veranderd was. Het is daarom niet mogelijk en wellicht ook niet zinvol, om één moment aan te wijzen waarop astrologie niet meer tot de wetenschap, maar tot het veld van de spiritualiteit gerekend kon worden. Er werd in ieder geval ook tijdens de renaissance veelal vastgehouden aan de idee dat er een nauwe band tussen hemellichamen en aardse lichamen bestaat (Sieben-Jansen, 1968).

Van de zesde tot de twaalfde eeuw was er in West-Europa in ieder geval nog weinig aandacht voor astrologie, maar vanaf de dertiende eeuw begonnen de artes liberales en dus ook de astrologie, aan een opmars (Huizenga, 1990). Uiteindelijk was het hoogtepunt hier de periode van 1450 tot 1650.

3.3.1. Het astrologische veld

De astrologie was in de middeleeuwen de ‘voornaamste’ van de zeven vrije kunsten en verrijkte, zo geloofde men, de kennis van de mens over de schepping (Braekman, 1977). Het werd dus geenszins gezien als een verdacht vak of iets wat tot het domein van onbetrouwbare magie en de duivel behoorde. Dat kunnen we eenvoudig verklaren door de gangbare opvattingen over de relatie tussen micro- en macrokosmos en de invloed van het

neoplatonisme, waarin mens en natuur als uiting van het goddelijke werden gezien. Er waren bovendien talloze processen, waarin de invloed van de hemellichamen tastbaar en zichtbaar werd (alhoewel dit soms uiteraard eerder een kwestie van correlatie, dan van causatie was), zoals: eb en vloed, de seizoenen, het slaapritme, de menstruatie, etc.

Hoewel we het vaak over ‘de sterren’ hebben als het over astronomie en astrologie gaat, is het goed om op te merken dat beide velden zich niet beperken tot sterren en sterrenbeelden, maar ook bijvoorbeeld op de planeten en manen betrekking hebben, kortom: op alle hemellichamen. Dat is nu zo en dat was in de klassieke oudheid en de middeleeuwen ook al het geval. Het is goed om, voor we het middeleeuwse veld van de astrologie nader bespreken, kort stil te staan bij de gangbare opvattingen over het heelal in de middeleeuwen.

Het geocentrische heelal

Het middeleeuwse wereldbeeld was, zoals wellicht bekend, geocentrisch: men zag de aarde als middelpunt van het heelal (Huizenga, 1992; Tester; Jansen-Sieben, 1968). De zeven planeten bewogen allen in hun eigen sfeer rondom de aarde. De sterren bevonden zich in een achtste sfeer. De zeven planeten waren (vanaf de aarde gezien); de maan, Mercurius, Venus, de zon, Mars, Jupiter en Saturnus.

In de late middeleeuwen waren waarnemingen van de planeten met het blote oog veel nauwkeurig dan in voorgaande eeuwen. De introductie van instrumenten als het astrolabium, waarmee nauwkeurig hoeken tussen hemellichamen konden worden gemeten, speelden daarin een belangrijke rol. Dat deze ook daadwerkelijk gebruikt werden (ook door artsen), blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de door Huizenga zo uitgebreid besproken Weense codex (zie 1.1.1. *Corpus*) een kort traktaat bevat over het gebruik van een astrolabium.

De zodiak, tekens, aspecten en huizen

De zeven planeten bewogen volgens de gangbare astronomie en astrologie, binnen een band van ongeveer 15 graden breed, de *zodiak*, die in twaalf delen van 30 graden kon worden opgedeeld en dit zijn de *tekens*. De hoek tussen twee planeten binnen de zodiak, was hun *aspect*.

De zodiak, uitgevonden door de Babyloniërs, was slechts één manier om de hemel op te delen (Tester). Daarnaast bestond ook nog de idee van *huizen*, dat waarschijnlijk teruggrijpt op de Egyptische indeling van de sterrenhemel. Dit systeem begon met een indeling in vier kwadranten en groeide, door diverse invloeden en waarschijnlijk vanwege de analogie met de zodiak, uit tot een indeling in twaalf zogenoemde huizen. In tegenstelling tot de zodiak, die in beweging was, stonden de huizen stil. Dat betekende dat verschillende tekens van de zodiak (en verschillen planeten) zich afhankelijk van de tijd en plaats van de observatie in verschillende huizen konden bevinden. De huizen werden in de astrologische traditie geassocieerd met verschillende aspecten van het leven.

Astrologische voorspellingen

In de middeleeuwen werden voornamelijk twee technieken gebruikt voor astrologische voorspellingen: *interrogationes* en *electiones* (Huizenga, 1992). In het geval van de eerste methode werd er een vraag gesteld die via een set regels en informatie over bijvoorbeeld de stand van de planeten, beantwoord kon worden. In het tweede werd middels kalenders en horoscopen gekeken naar het beste moment om iets te doen.

Bij het doen van voorspellingen konden de zodiak of de huizen gebruikt worden, maar vaak werden bijvoorbeeld de planeten en hun kenmerken ook in verband gebracht met uren van de dag of dagen van de week, wat een eenvoudiger en snellere prognose opleverde. In hs. Sloane 1315 uit de collectie van de British Library in Londen, stond bijvoorbeeld een

Middelengels vademecum uit de vijftiende eeuw met daarin een tekst over *the seven planets*, die in veel varianten verspreid was en waarschijnlijk op een langere traditie van oorspronkelijk Latijnse bronnen teruggrijpt (Brown, 1994). In die tekst, die in een vademecum was opgenomen met een vergelijkbare combinatie van medische en astrologische inhoud als hs. Ashmole 189, werden de zeven planeten als volgt met de weekdays geassocieerd: de zon met zondag, de maan met maandag, Mars met dinsdag, Mercurius met woensdag, Jupiter met donderdag, Venus met vrijdag en Saturnus met zaterdag.

3.3.2. Geneeskundige toepassing

Dat het gebruik van kalenders en astrologische kennis binnen de Europese geneeskunde in de late middeleeuwen de norm was, blijkt doordat het in wet- en regelgeving werd vastgelegd. Bijvoorbeeld in een decreet uit het Valencia van 1332, waarin bloedlaten werd verboden op de hondsdagen (Siraisi, 1990). Bovendien was de iatromathematica (geneeskundige astrologie) een onderdeel van de studie van geneeskundigen, te oordelen naar het feit dat de universiteit van Bologna in ieder geval in het begin van de 15^e eeuw een professor in de astrologie en astronomie had, wiens taak het onder andere was om een ‘oordeel over het jaar’ (Siraisi, p. 134) te verzorgen voor de studenten, waarin werd voorspeld welke ziekten konden worden verwacht op welke momenten in het jaar.

Volgens Siraisi (p. 68) was “some measure of astrological competence [...] one of the marks separating an educated practitioner from an empiric.” Het Aristotelische idee dat de hemellichamen een rol speelden in de vorming van een mensenlichaam, bijvoorbeeld door de toevoeging van hitte door de zon, verspreide zich over de medische gemeenschap in Europa vanaf de 14^e eeuw. Van de geboortehoroscoop werd gedacht dat deze veel van de lichamelijke en mentale kwaliteiten van een mens kon voorspellen.

Zelf in de zestiende eeuw, toen de astrologie al steeds vaker tot het magische en steeds minder tot het wetenschappelijke veld werd gerekend, bleef de relatie met de geneeskunde sterk. Paus Sixtus V maakte in een bul waarin hij zich uitsprak tegen de astrologie een expliciete uitzondering voor geneeskundigen (Jansen-Sieben, 1968). Onder andere Huizenga trok de conclusie dat de invloed van de astrologie in de geneeskunde in de middeleeuwen over het algemeen genomen alleen maar leek toe te nemen. Pas richting de zeventiende eeuw begon de geneeskunde zich volgens hem langzaam los te weken. Zeker in de late middeleeuwen, was het gebruik van astrologie een onderdeel in de praktijk of studie van zo goed als alle geneeskundebeoefenaars (zie paragraaf 3.1.4).

Een van de zaken waaruit blijkt hoe alomtegenwoordig en belangrijk de astrologie was in de geneeskundige praktijk in de middeleeuwen, is het feit dat vademecums (naslagwerken, vaak een compilatie van losse teksten en recepten) die artsen meenamen, aanzienlijk veel astrologische tabellen en iatromathematische traktaten bevatten (Huizenga, 1997).

Planeten, pandemieën en slechte lucht

De invloed van de planeten gaf een verklaring voor het ontstaan van pandemieën, zoals de pest: een bepaalde conjunctie (samenstand) van planeten beïnvloedde de lucht zo, dat deze de balans tussen de kwaliteiten in het lichaam verstoorde en bij veel mensen tegelijk tot ziekte leidde. Artsen konden zo bij voorbaat voorspellen wanneer bepaalde ziekten konden worden verwacht, maar ze konden dit principe evengoed gebruiken om achteraf te achterhalen door welke planetaire aspecten een uitbraak was veroorzaakt. Het feit dat prognose bijna per definitie een onderdeel was van zowel geneeskunde als astrologie, maakte de sterke band tussen deze twee wetenschappen heel natuurlijk (Huizenga).

Ook in het laatmiddeleeuwse *Natuurkunde van het gheelal* (Jansen-Sieben, 1968) werd besproken hoe abnormaal weer van invloed kan zijn op de gezondheid en in paragraaf 3.1.3. kwam al aan bod dat het klimaat invloed kon hebben op de balans van de humoren in het lichaam en dus ook op de persoonlijkheid.

Melothesia

Een ander belangrijk aspect van de medische toepassing van astrologie, was de link die gelegd werd tussen astrologie en de diverse organen in het menselijk lichaam, de zogenoemde melothesia (Huizenga; West, 1979). We kennen die idee onder andere uit de vele zodiakmannen: schematische afbeeldingen waarin de koppeling tussen de diverse organen en de dierenriemtekens en/of planeten werd gelegd.

De vroeg zeventiende-eeuwse medicus Johan van Beverwijck beschreef bijvoorbeeld, dat er een verband bestond tussen de zon en het hart, de maan en de hersenen, Venus en de geslachtsdelen, Mercurius en de tong, Jupiter en de lever, Mars en de galblaas en tenslotte Saturnus en de milt (Gemert, 1993). In het veel oudere handschrift London, BM, Egerton 2188 uit 1353, stond een vergelijkbaar schema waarin een relatie tussen dierenriemtekens en lichaamsdelen werd gelegd, namelijk: Aries regeert het hoofd, Taurus de nek of hals, Gemini de schouders, armen en handen, Cancer de borst, maag en milt, Leo hart, longen en ruggengraat, Virgo lever, maag en milt, Libra navel, nieren en darmen, Scorpio de geslachtsdelen, Sagittarius de kont, dijnen en blaas, Capricornus de knieën, Aquarius de benen en Pisces de voeten (Jansen-Sieben, 1978). Naast relatief eenvoudige analogieën, zoals de twee voornoemde voorbeelden, bestonden er ook ingewikkeldere varianten, waarin de relatie tussen planeten en lichaamsdelen gekoppeld werd aan de zodiak en zo een veelvoud aan mogelijke dwarsverbanden opleverde.

De idee van melothesia ging overigens veel verder terug, waarschijnlijk tot zelfs voor de Griekse oudheid, maar het werd in ieder geval in die tijd al beschreven en we zien het terug in de figuur van de zodiakman en beschrijvingen ervan, die in de hele middeleeuwen enorm populair lijken te zijn geweest (Clark, 1979).

Astrologie in prognose en diagnose

Naast met de planeten en delen van het lichaam, werden de dierenriemtekens vanaf de Griekse oudheid ook in verband gebracht met verschillende kwaliteiten en humoren (Sieben-Jansen, 1978). Hetzelfde gold voor de planeten zelf en dat verklaart mogelijk ook deels hoe de idee van melothesia tot stand kwam.

De totstandkoming van alle diverse analogieën tussen planeten, lichaamsdelen, humoren, kwaliteiten, elementen, dagen en dierenriemtekens, is onmogelijk beknopt te schetsen en wellicht ook niet passend binnen de reikwijdte van dit werkstuk. Sommige liggen wellicht heel erg voor de hand, zoals de relatie tussen zon, hart, bloed, hitte en de zondag, terwijl in andere gevallen de oorsprong onduidelijk is en diverse teksten ook onderling veel verschillen vertonen in de exacte relaties die er gelegd werden.

Wel zijn er tot nu toe al meerdere relevante en contemporaine voorbeelden voorbijgekomen, die ongetwijfeld van pas komen als we de relaties bekijken die in hs. Ashmole 189 werden gelegd. In ieder geval zijn deze analogieën heel belangrijk in het proces van prognose en diagnose en we zien niet voor niets dat veel medische vademecums, denk bijvoorbeeld aan de Weense codex of Sloane 1315, teksten bevatten die deze relaties tot in detail beschreven.

Astrologie en behandeling

De voornaamste manier waarop astrologie een rol speelde in het proces van behandeling, was door het gebruik van kalenders en horoscopen om te bepalen wanneer (katarchenprognose) en hoe een bepaalde ingreep (denk bijvoorbeeld aan het aderlaten) moest worden uitgevoerd (Huizenga). Het ging daarbij dus vaak om *electiones*, terwijl bij prognose en diagnose logischerwijs veel meer *interrogationes* werd toegepast.

Middeleeuwse geneesheren zullen hoe dan ook, wellicht bijna standaard, als onderdeel van de anamnese hebben gevraagd naar het moment waarop een patiënt ziek was geworden.

4. Editie

4.1. Inleiding bij de editie

Centraal in dit werkstuk staat een editie van een aantal teksten uit het handschrift Ashmole 189, die betrekking hebben op de uroscopie en de astrologische-uroscopie, zie onderstaande tabel en *1.1 Status Quaestionis*.

Nummer in Chardonnens en Kienhorst	Volgorde in editie	Beschrijving (vindplaats in handschrift)
4	1	Astrologisch-uroscopische tekst (f. 116v/1-117r/2)
18	2	Astrologisch-uroscopische tekst (f. 122v/1-123r/6)
25	3	Uroscopische wielen (f. 137v/bovenste helft, 138r/bovenste helft)
27	4	Medisch-uroscopische tekst (f. 138r/onderste helft-142r/6)
28	5	Medisch-uroscopische aantekening (f. 142r/7-142v/15)
29	6	Medisch-uroscopische aantekening (f. 142v/16-20)

Het doel van dit onderzoek is het plaatsen van de tekst in haar context en dat doel heeft zowel het editietype (zie *2.1.1. Het editietype*) als het theoretische kader (deel 3) in grote mate beïnvloed. Het betekent ook dat we hier niet heel uitgebreid stil zullen staan bij de kenmerken van het handschrift zelf, omdat we het uiteindelijk vooral over de inhoud willen kunnen hebben. Sommige kenmerken van het handschrift zijn echter belangrijk om die inhoud in de juiste context te kunnen plaatsen en vandaar dat we er hier kort aandacht aan besteden.

4.1.1. Provenance

Ashmole 189 is een composiet van waarschijnlijk vier teksten, drie Engelse en één Middelnederlandse (Chardonnens & Kienhorst, 2018). Ashmole was een zeventiende-eeuwse verzamelaar van teksten, met name op het gebied van de praktische wetenschappen. Het was

waarschijnlijk in opdracht van hem, dat de vier oorspronkelijk aparte teksten werden samengebonden, zoals dat met een groot deel van zijn verzameling gebeurde.

De watermerken op de gebruikte tussenbladen wijzen er in ieder geval op dat het composiet aan het einde van de zeventiende eeuw (en dus het leven van Ashmole) werd geproduceerd. Tussen deze opname in de collectie van Ashmole en de productie van de tekst, zijn er nergens verwijzingen naar te vinden. Dat is uiteraard niet heel opmerkelijk gezien het feit dat het hier de persoonlijke aantekeningen van een praktiserend arts betrof, niet een type tekst dat normaal gesproken bedoeld was om bewaard te worden.

De Middelnederlandse tekst werd in ieder geval oorspronkelijk geproduceerd in Vlaanderen, ongeveer ter hoogte van Gent en mogelijk in de buurt van Leuven en Borgloon, in de jaren 1520 tot 1530¹⁴. Achterin het handschrift staan twee aantekeningen die in een duidelijk andere hand geschreven zijn. Het dialect lijkt er volgens Kienhorst en Chardonens op te wijzen dat het hier ook een Vlaming betrof en dat de aantekeningen waarschijnlijk ergens tussen 1540 en 1560 werden toegevoegd. Inhoudelijk wijzen die aantekeningen op een gebruiker met een beroepsmatige interesse in de geneeskunde. Dat zou mogelijk dus betekenen dat het handschrift, in ieder geval op korte termijn, nog in Vlaanderen gebruikt werd, door een tweede geneeskundebeoefenaar. Een derde Vlaamse hand maakte nog een laatste notitie in het handschrift en de inhoud daarvan (het betreft een berekening van lengtegraden) wijst in de richting van Brugge.

---

¹⁴ Zie de oorspronkelijk beschrijving van Chardonens en Kienhorst uit 2018 voor een uitgebreide onderbouwing van deze conclusies op basis van onder andere diverse astrologische tabellen uit het handschrift.

4.1.2. Codicologie

Het composiet Ashmole 189 bestaat uit vier delen, gescheiden door lege tussenbladen. Deel III is een Middelnederlands vademecum, dat zelf bestaat uit vijf boekjes en een leeg blad. De scheidingen tussen de zes delen komen overeen met katerneinden, maar er is ook duidelijk een inhoudelijk verschil, waarover meer in *4.1.3. Inhoud*.

De delen verschillen in grootte, waarbij deel I het grootste is (acht katernen) en de andere allemaal uit één of twee katernen en een paar dubbelbladen bestaan.

Verschillende delen zijn op verschillend papier geschreven. Op basis van de watermerken en de inhoud komen Chardonnens en Kienhorst voorzichtig tot de volgende volgorde van productie: 1-4-5-3-6-2.

Het vademecum is geschreven in een ‘kleine en lastige’ littera cursiva, wat er op zou wijzen dat het voor eigen gebruik geschreven was. De bladen zijn gevouwen op een geïmproviseerde manier, wat er op wijst dat het hier geen professionele kopiist betrof. Bovendien lijken verschillen in het gebruik van astrologische tekens en de aanwezigheid van initialen erop te wijzen, dat de kopiist van de teksten zich liet beïnvloeden door de lay-out en het tekengebruik in de bronteksten.

Chardonnens en Kienhorst wijzen er met betrekking tot deze laatste observaties overigens op dat dit voor de Weense codex (2818) en Hattem C5 niet of in mindere mate gold. In ieder geval het Weense handschrift en mogelijk ook het Hattemse, lijkt door een professionele scribent geproduceerd te zijn voor (en mogelijk onder begeleiding van) een geneeskundige gebruiker.

4.1.3. Inhoud

De inhoud van het vademecum is astrologisch en medisch van aard, maar de nadruk verschilt wel per deel van het boek. Opvallend zijn ook de vier toverrecepten die door

Chardonnens in editie zijn uitgebracht en beschreven (2018). Hieronder geef ik een beschrijving van de inhoud van het vademecum. Wat dit laat zien over de teksten in de editie die hier volgt en de vermoedelijk auteur ervan, bespreek ik verder in de historisch-kritische bespreking in hoofdstuk 5.

Onderstaande tabel (gebaseerd op die uit Chardonnens & Kienhorst) geeft de zes delen weer, links in volgorde waarin ze in het handschrift voorkomen en rechts in de vermoedelijke volgorde van productie.

Volgorde in handschrift			Volgorde van productie		
Deel	Folio	Inhoud	Inhoud	Folio	Deel
1	116-147	(Medisch)-astrologische traktaten; magische en medische recepten	(Medisch)-astrologische traktaten; magisch en recepten	116-147	1
2	148-159	Medische recepten	Astronomische tabellen en aantekeningen; horoscopen	172-191	4
3	160-171	Astronomische tabellen en aantekeningen	Astronomische tabellen en aantekeningen; mantiek	192-199	5
4	172-191	Astronomische tabellen en aantekeningen; horoscopen	Astrologische tabel	200	6
5	192-199	Astronomische tabellen en aantekeningen; mantiek	Astronomische tabellen en aantekeningen	160-171	3
6	200	Astrologische tabel	Medische recepten	148-159	2

Op basis van deze tabel kunnen we al enkele observaties doen over de inhoud. Zoals Chardonnens en Kienhorst terecht constateren in hun bespreking van het vademecum in 2018, leek de kopiist van dit handschrift een erg grote interesse in astronomie en astrologie te hebben. Dat is wellicht niet opmerkelijk gezien de rol van de astrologie in de laatmiddeleeuwse geneeskunde, maar toch was de verhouding medisch-astrologisch hier opmerkelijk gekant richting de astrologie, zeker in vergelijking met het Weense handschrift of dat uit Hattem.

Verder lijkt het erop dat de kopiïst voornamelijk interesse had in de behandeling van veelvoorkomende, alledaagse aandoeningen en in de uroscopie (Chardonens, 2018). Afwijkend daarin zijn nog de toverrecepten, die Chardonens besprak in zijn artikel uit 2018. Drie daarvan waren erg onschuldig: een recept om tanden uit te doen vallen, een recept om onzichtbare of verborgen zaken te kunnen zien en één bezwering waarmee je pelgrims kan doen opstaan (alhoewel het ingrijpen in de vrije wil waar hier sprake van is, misschien al niet echt onschuldig genoemd kon worden). Het vierde toverrecept, dat overigens in een zeer eenvoudig geheimschrift is geschreven net zoals het vorige, is een liefdesrecept. Dat klinkt in eerste instantie nog wel redelijk onschuldig, hoewel magie die de vrije wil beperkte tot het verdachte soort behoorde in de middeleeuwen, maar de ingrediënten doen eerder denken aan wat we tegenwoordig een verkrachtingsdrug zouden noemen, dan aan een onschuldig liefdesdrankje. Het recept bevat een gevaarlijke hoeveelheid nootmuskaat en Sint-Janskruid, waarvan de farmaceutische werking alleen het slachtoffer al willoos kon maken en dat diende nog te worden aangevuld met het eigen bloed, zaad en zweet van de minger. Liefdesmagie in het algemeen was overigens volgens Chardonens bijzonder populair ten tijde van de productie van dit handschrift.

Bovendien lijkt het erop als we naar de volgorde van productie kijken, dat de astrologische en medisch-astrologische interesse van de kopiïst op de eerste plaats kwam en werd gevolgd door een interesse in meer strikt geneeskundige onderwerpen.

Ook het verschil tussen de volgorde van productie en die waarin we de teksten aantreffen, is interessant. Het lijkt erop dat de samensteller van het vademecum de teksten in een meer bruikbare volgorde wilde presenteren. Zo heeft hij door het naar voren brengen van tekst 2 de medische recepten zoveel mogelijk bij elkaar gebracht.

Tekstniveau

We bespraken al één manier waarop Ashmole 189 lijkt te verschillen van de Weense en Hattense handschriften, maar als we op het niveau van de teksten zelf kijken, dan valt nog een andere verschil tussen de handschriften op: in tegenstelling tot de andere twee, bevat Ashmole 189 alleen maar korte teksten, of fragmenten uit langere traktaten en niet de volledige en vaak veel langere teksten die in de andere twee handschriften waren opgenomen.

Daarnaast bespraken Chardonnens en Kienhorst nog een derde verschil: in tegenstelling tot de andere twee handschriften bevat Ashmole 189 heel weinig teksten die bruikbaar waren voor artsen met een grote mate van interesse in ‘curatieve’ geneeskunde. Afwezig waren bijvoorbeeld traktaten over bloedlaten, chirurgie, kruiden, de pest en leefstijlregels. De curatieve geneeskunde die we wel vinden in dit handschrift is geconcentreerd in deel 2, dat zoals gezegd, waarschijnlijk als laatste tot stand is gekomen.

Gebaseerd op het overzicht gemaakt door Chardonnens en Kienhorst, geef ik hieronder een korte beschrijving van de inhoud van de diverse delen van het handschrift, in de volgorde waarin ze door de gebruiker uiteindelijk zijn samengesteld, om de teksten die hieronder in editie verschijnen uiteindelijk in de context van het hele handschrift te kunnen plaatsen.

Deel 1 (folio 116 – 147)

Dit deel is in het kader van ons onderzoek het belangrijkste, omdat dit het deel is dat alle teksten bevat die hier in editie verschijnen en die betrekking hebben op de (astrologische) uroscopie. Het opent met een tekst over de invloed van de aspecten van planeten en hun

plaats in de zodiak. Daarna volgt een (deels versleuteld) recept voor een liefdesdrank¹⁵ en een zwarte haarverf. De vierde tekst is de astrologisch-uroscopische tekst op 116 verso tot 117 recto en de eerste tekst in de editie die ik hier presenteer. Daarna volgt een tekst die toelicht welke planeten regeren over welke dagen van de week. Het gaat om dezelfde analogie als besproken in paragraaf 3.3.2., die in de meeste van dit soort teksten voorkwam.

Vervolgens treffen we een lijst van 49 planetaire heersers aan (één voor elke planeet op elke weekdag), met locaties van de planeten volgens de 28 huizen van de maan, gevolgd door tekeningen van de twaalf dierenriemtekens en tekeningen van de constellaties behorende bij de 28 huizen van de maan. De tekst daarna beschrijft in welk zodiakteken de planeten de meeste invloed hadden ('essential dignity').

Tekst 10 geeft analogieën tussen menselijke eigenschappen en organen of delen van het lichaam: het verstand lag in het voorhoofd, gierigheid in de lever, de ziel in het bloed, etc.¹⁶ Tekst 11 is een magisch recept voor een zalf die op de ogen kon worden aangebracht en verborgen zaken zichtbaar maakte en 12 een magisch recept om tanden uit te doen vallen.

Na die twee magische recepten, volgt een overzicht van de zeven klimaten (regio's) waarin de wereld was opgedeeld en een tekst die uitlegt welke planeet over welk klimaat regeerde. De drie teksten daarna (15, 16 en 17) zijn allemaal astrologisch-prognostisch en bieden drie verschillende methoden om het verloop van een ziekte te voorspellen.

De achttiende tekst is de tweede tekst die we hier in editie presenteren en is een analoog van tekst 4. De verschillen en overeenkomsten tussen tekst 4 en 11 komen uitgebreid aan bod in de beschrijving van de teksten bij de editie. Daarna volgen een voorbeeld van een

---

¹⁵ Zie Chardonens, 2018 voor een uitgebreide analyse van de vier magische recepten in het handschrift en hun betekenis

¹⁶ De korte tekst is volledig opgenomen in Chardonens en Kienhorst

astrologisch schema en een traktaat over de twaalf zodiaktekens¹⁷, één over de zeven planeten en één over de invloed van de zodiaktekens op een huwelijk.

Tekst 23 is het vierde magische recept (een bezwering op een briefje in dit geval), dat Chardonnens besprak in zijn artikel uit 2018 en bedoeld was om een pelgrim te doen opstaan. Daarna volgt een verzameling medische recepten in het Latijn met glossen in het Middelnederlands.

Dan volgt als 25^e tekst een uroscopisch wiel (verdeeld over twee wielen over twee pagina's). Dit is de derde tekst die we hier in editie presenteren en wordt, na een korte tekst over temperamenten, humoren en kwaliteiten, gevolgd door de vierde en meest uitgebreide tekst van de editie: een overzicht van de betekenis van verschillende kleuren en samenstellingen van urine. Daarna volgen direct de twee korte uroscopische teksten die de vijfde en zesde tekst in de hier gepresenteerde editie zijn.

Het eerste deel eindigt daarna nog met een tekst waarmee op basis van de planetaire heersers kon worden vastgesteld, op welke uren van welke dagen men het beste ergens mee kon beginnen, een overzicht van de vaste sterren, een recept tegen jicht en een recept voor een onduidelijk probleem, dat half in het Middelnederlands en half in het Latijn werd overgenomen.

Deel 2 (folio 148 – 159)

Alle teksten in deel 2 zijn recepten, met uitzondering van de laatste tekst, die een overzicht geeft van de zes era's van de wereldgeschiedenis. De eerste twee teksten geven een pokkenrecept, daarna twee receptenverzamelingen (deels in het Middelnederlands, deels in

---

¹⁷ Zie voor een editie van deze en de erop volgende tekst de masterscriptie van Melissa Ketelaar uit 2018.

het Latijn), dan twee recepten voor de behandeling van geïnfecteerde wonden, dan één voor het maken van een medicinaal bad, dat mogelijk gebruikt kon worden bij de behandeling van pokken, gevolgd door een laatste pokkenmedicijn.

Deel 3 (folio 160 – 171)

Deel 3 begint met een tabel waarin een overzicht werd gegeven met kenmerken van de twaalf zodiaktekens, met een analoog in de Weense codex, een traktaat over het vinden van de ascendant, een uitgebreid overzicht van alle huizen en een nieuw voorbeeld van een astrologisch schema. Daarna volgt een traktaat met aanwijzing over het vinden van de *almuten* en een tabel met de almuten, gesorteerd per dierenriemteken.

Na de traktaten volgt een uitgewerkte geboortehoroscoop voor Liejan van der Walle, voor het jaar 1501, en een zonnerevolutieschema voor 1536.

De lege ruimte aan het eind van deel 3 werd gevuld door een van de twee latere sribenten, met twee korte recepten: een balsem voor op de borst en een recept tegen oogproblemen.

Deel 4 (folio 172 – 191)

Deel 4 begint met een ingevuld astrologisch schema en daarna een tabel met aspecten van planeten. Deze worden gevolgd door vijftien pagina's met vooropgezette astrologische schema's, die het makkelijk maakten om snel een horoscoop te leggen. Van deze tekst zijn veel bekende analogen, die er in meer of mindere mate op lijken. De Weense codex bevat een vergelijkbare verzameling schema's, bijvoorbeeld. Daarna volgen twee traktaten over het vinden van de ascendant, waarvan de tweede ook beschrijft hoe de andere huizen konden worden gevonden. Daarna volgen nog twee voorbeelden van astrologische schema's en drie

astronomische tabellen in het Latijn, met tijdsberekeningen per zodiaktekens, de opkomst van de tekens en de opkomst van de zon (gelabeld 'laet' en 'borchlooen').

Deel 5 (folio 192 – 199)

Deel 5 begint opnieuw met twee astronomische tabellen in het Latijn, een met de zonsopkomst, die net afwijkt van de voorgaande en een met de opkomst van de zodiaktekens voor Leuven. Daarna volgen een geboortehoroscoop voor Giliaen Denis, een tweede geboortehoroscoop voor Liejan vander Walle en twee planeetrevoluteschema's voor de jaren 1533 en 1534.

Er volgt dan een traktaat met aanwijzingen voor het benaderen van het moment van conceptie op basis van een geboortehoroscoop en twee teksten met verschillende methoden voor het berekenen van de *almuten* op het moment van conceptie. Daarop volgt een methode voor het vinden van de *pars fortunae*, een medisch recept waarvan de bedoeling niet duidelijk wordt, een tabel met zodiaktekens gerangschikt naar de lengte van de opkomst en een cirkel van Pythagoras (een prognostisch middel dat ook wel met Apuleius werd geassocieerd en gebruikt kon worden om het verloop van een ziekte te voorspellen).

Het vijfde deel eindigt met nog vier medische recepten: één voor trauma aan het hoofd, voor geïnfecteerde wonden (een analoog van een eerder recept uit het vademecum), voor tandpijn en één voor ooginfecties.

Deel 6 (folium 200)

Het laatste deel bevat twee korte teksten: het eerste lijkt (een deel van) een liefdesbezwoering te geven in het Latijn en het tweede is een tabel met de positie van de zon in diverse zodiaktekens en bijbehorende ascendanten.

4.2. Editie

Op de pagina's hieronder volgen de edities van de zes verschillende teksten uit Ashmole 189 die ofwel betrekking hebben op de astrologische uroscopie of de medische astrologie. Ze staan in de volgorde van het handschrift en zijn voorzien van woordverklaringen, toelichtingen en een uitgebreide beschrijving van de inhoud.

Bij deze edities zijn, zoals uitgebreid beschreven in paragraaf 2.1, de volgende keuzes gemaakt:

- Afkortingstekens zijn stilzwijgend uitgewerkt
- Zinnen lopen door op de regel en volgen dus niet de regelafbreuk van origineel, waarbij afbreektkens vervallen
- De moderne interpunctieregels zijn zoveel mogelijk toegepast: aan het begin van zinnen zijn hoofdletters toegevoegd, aan het einde punten
- Voor de leesbaarheid zijn komma's toegevoegd op de plekken waar dit tegenwoordig gebruikelijk is
- In de langere teksten zijn paragrafen voorzien van nummers

4.2.1. Astrologisch-uroscopische tekst (f. 116v/1 – 117r/2)

1. Dit zin .7. sunderlinghe questien omme orine te iugierene ende dat princepael bider vren datmense hu bringhen zal ende die vre zulde nemen ter zonnen op ganc ende dan zuldese iugheren by desen .7. verssen, die hier naer volghen, heer ghy die orine bezien zult ende dan doet voert huwe prattike, also ghyse weet dats huwe recepte.

2. Alder eerst heyst op die vre van ☉¹⁸ datmen u die orine brinct, zo secht dat dese ziecke groote hytte heeft dat hem die dat zinen lichame verberrent¹⁹ ende heuet passye²⁰ aen therte ende eyst dat den bryngher anders secht, zo anwort hem dat hy by hu ghecommen es omme v te vrouwen ende bedrieghe.

3. Eyst ♀ vre zo secht, dat hy siec es inden buuck of an thert ende den curst ende obblasinghe inden lichame van winden dat dore loopende.

4. Eyst ☿ ure secht dat hy heeft groote heeffinghe ende swellinghe ende stecten inne zijnen lichame.

5. Eyst ☽ vre zo secht, dat zyne passie es commen van cauden oft van stooerenesse²¹ van zynnen viande ende dat haut hem meest inde rechte zijde ende men zal hem gheuen medecine oft hy mochter af steruen.

---

¹⁸ Zie de beschrijvingen bij de teksten voor de betekenis van de gebruikte symbolen

¹⁹ *Verberrent*: verbrand, door hitte verteerd

²⁰ *Passye*: pijn, lijden

²¹ *Stooerenesse*: toorn, hinder

6. Eyst ♃ vre zo secht, dat die passie es commen van quade winden die hem doergaen zijne leden ende dan zo comt hem een coluer dat hem doet sweeten ende hy moet ghelaten²² zijn.

7. Eyst ♃ vre, zo secht dat hy heuet 3 siecten inne [...] ²³ lichame ende onder die rebben eene beuende caude.

8. Eyst ♂ vre, secht dat hy heeft bleynkens²⁴ in zynen lichame daer bloet vte loept ende beuinghe ende vele bloets in zynen lichame.

Beschrijving van tekst 1

In deze tekst staat beschreven hoe urine beoordeeld kon worden op basis van de dag van de week waarop deze werd gebracht. Direct na deze tekst op folio 117, regel 3 tot en met 8²⁵, wordt de sleutel gegeven voor welke planeet over welke weekdag heerste. Zie onderstaande tabel, voor de koppeling, inclusief de tekens²⁶ zoals die in bovenstaande teksteditie voorkomen:

Weekdag	Planeet	Symbool	Paragraaf
Zondag	Zon	☉	2
Maandag	Maan	☾	5
Dinsdag	Mars	♂	8
Woensdag	Mercurius	☿	4
Donderdag	Jupiter	♃	7
Vrijdag	Venus	♀	3
Zaterdag	Saturnus	♄	6

²² *Ghelaten*: bloedgelaten, zie paragraaf 3.1.3. *Ziekte en behandeling*

²³ Doordat de linkerhoek van de pagina is afgescheurd, ontbreekt een deel van deze zin

²⁴ *Bleynkens*: blaren

²⁵ Zie Chardonnens en Kienhorst, 2018, p. 14 voor een editie van dit fragment

²⁶ Bij het verklaren van de tekens heb ik dankbaar gebruik gemaakt van Gettings, 1981.

In de eerste alinea wordt het proces toegelicht: er diende bepaald te worden welke planeet regeerde tijdens het uur waarop de zon opkwam op de dag waarop de urine werd gebracht, zodat deze beoordeeld kon worden voordat deze wordt bekeken.

In de zeven alinea's die volgen, wordt per planeet de betekenis toegelicht. Werd de urine op zondag gebracht, dan betekende het dat er grote hitte in het lichaam van de zieke heerste en dat deze pijn had aan het hart. Ontvangst op maandag betekende dat de pijn van de zieke veroorzaakt was door kou of door de toorn of hinder van een vijand. Als de pijn voornamelijk in de rechterzijde van het lichaam optrad, dan moest de patiënt medicijnen krijgen, anders zou deze overlijden. Ontvangst op dinsdag betekende vervolgens, dat er te veel bloed in het lichaam van de patiënt was, dat onder andere uit bulten in het lichaam kwam. Was de urine op woensdag gebracht, dan had de patiënt last van zwellingen en steken. Was het op donderdag binnengekomen, dan betekende dit dat de patiënt drie verschillende ziekten of gebreken heeft, waaronder in ieder geval koude. Op vrijdag gebrachte urine, wees erop dat de patiënt een ziekte had in de buik, het hart of de '*curst*'²⁷. Bovendien was er sprake van lucht of wind in het lichaam. Was de urine tenslotte op zaterdag aangeleverd, dan betekende dit dat er kwade winden (zie paragraaf 3.3.2.) door het lichaam van de patiënt heengingen, met zweten en 'een kleur' als gevolg. In dit laatste geval diende de patiënt volgens deze tekst behandeld te worden middels bloedlating.

De tweede alinea, waarin de zondag of zon wordt behandeld, eindigt met de opmerking dat iemand die bovenstaande observaties ontkende, moest worden geantwoord dat hij was gekomen om de medicus te testen en te bedriegen.

---

²⁷ De medische betekenis van deze term is mij nog niet duidelijk geworden. Letterlijk betekent het waarschijnlijk 'korst'.

4.2.2. Astrologisch-uroscopische tekst (f. 122v/1 – 123r/6)

Item wildij weten wat ziechede dat een menssche heeft, zonder die orine te besien.

☉

So besiet ten heersten wiens wijle dat es vanden planete, als hu die orine brocht wort of ghevraecht wart. Heyst de ure van ☉, zecht dat hy groote hytte heeft binnen den liue, zo dat hem dinct dat hij verberrent in alle zijnen lichame ende hij heeft groote pine ontrent therte oft inden mont, want daer moet wat ghequetst wesen ende secht den brijnghere anders of de bringerigge vander orinen, zo secht hem dat hy daer ghecommen es omme hu te bedrieghene.

♀

Ende heyst ♀ wile, zo secht hem dat hy heeft rauwe²⁸ an therte ende in zijn mandelijheyt²⁹ ende dat es ghecommen vanden ghenen, die zijn viant zijn.

♃

Ende heyst ♃ wijle, zo secht dat hij heeft pine inden buick ende quade zijde.

♄

Eyst ♄, zecht dat hem die ziecheyt compt van cauden of van hauderdomme ende zyne viant heeft hem dat ghedaen by nyde ende by toeuerien ende claecht hy zijne rechte zijde, zo doet hem gheuen medicine ende doede dat niet, zo sterft hy haestelic.

---

²⁸Rauwe: pijn

²⁹Mandelijheyt: mannelijke geslachtsdelen

♄

Ende heyst ♄, zo heijst commen van quaden winden ende leijt hem in zijne lendenen ende es daer thoe noch zeere vercaudt inne alle zyne leden, maer heeft hy eenen koucke³⁰ hontrent der herten, zo doet hem zweetten ende dan doet hem laten, zo wort hy ghenesen.

♃

Ende heyst jupiter³¹, zo es de siechte verwandelt inne .3. passien, so dat hy heeft harten lichame ende onder de rebben een bernende curtse.

Beschrijving van tekst 2

De tekst die we aantreffen op folium 122 verso en 123 recto is in opzet vergelijkbaar met tekst 1, maar er zijn opvallende verschillen in inhoud. Als we een vergelijkbare tabel opstellen voor deze tekst, ziet deze er als volgt uit:

Weekdag	Planeet	Symbool	Paragraaf
Zondag	Zon	☉	2
Maandag	Maan	☾	5
Dinsdag	Mars	♂	-
Woensdag	Mercurius	☿	4
Donderdag	Jupiter	♃	7
Vrijdag	Venus	♀	3
Zaterdag	Saturnus	♄	6

De dagen van de week worden hier in exact dezelfde volgorde besproken als in tekst 1, maar een paragraaf voor de planeet Mars, die we aan het eind zouden verwachten, ontbreekt. De grootste verschillen tussen tekst 1 en 2 zijn echter inhoudelijk. In sommige

---

³⁰ *Koucke*: kou

³¹ Het handschrift gebruikt hier plotseling inderdaad de naam van een planeet in plaats van het symbool ervoor

gevallen betreft het slechts een uitbreiding of inkorting van de inhoud van tekst 1, maar in enkele gevallen lijken de teksten elkaar compleet tegen te spreken.

De diagnose voor op een zondag gebrachte urine is vergelijkbaar, maar naast pijn aan het hart wordt nu ook pijn in de mond als potentieel symptoom genoemd. Ook voor een maandag vinden we hier een vergelijkbare diagnose. Aan koude als mogelijk oorzaak voegt tekst 2 ouderdom toe en ook hier worden de tovenarij of kwade bedoelingen van een vijand als mogelijk bron van ziekte genoemd. Ook hier geldt: pijn die dominant was in de rechterzijde van het lichaam, betekende dat onmiddellijk medicijnen moeten worden toegediend, omdat de patiënt anders vlug zou sterven.

Op woensdag zijn de verschillen groter: er was volgende deze tekst geen sprake van steken of zwellingen, maar van pijn in de buik. Op donderdag was er nog steeds sprake van drie verschillende symptomen of kwellingen. In tekst 1 is daar door het ontbreken van een deel van het folium alleen leesbaar dat er sprake is van een ‘bevende kou’. Tekst 2 heeft het daarentegen over een ‘brandende koorts’. We lezen hier ook nog dat er sprake was van een ‘hard lichaam’. Het is onduidelijk waarom hier maar twee symptomen werden beschreven, terwijl er van drie sprake zou moeten zijn.

De vrijdag is weer minder tegenstrijdig: er was hier volgens tekst 2 sprake van pijn in de buik en in de (mannelijke) geslachtsdelen, in plaats van de buik, het hart of de korst (zie eerdere voetnoot bij deze term). In plaats van te spreken over wind die door het lichaam trok, werd de ziekte hier toegeschreven aan een vijand, net zoals bij de maandag. Op de zaterdag was er hier juist wel sprake van ‘kwade winden’ die voor kou in het hele lichaam zorgden. Wanneer dit gepaard ging met een gevoel van kou rondom het hart en zweten, moest er bloed worden gelaten. Dit is bijna helemaal identiek aan tekst 1, behalve dat de koude daar niet genoemd werd.

4.2.3. Uroscopische wielen (f. 137v/bovenste helft – 138r/bovenste helft)

De kolommen in onderstaande transcriptie staan gelijk aan niveau's van binnen naar buiten.

De fragmenten in de buitenste ring zijn van letters voorzien op alfabetische volgorde, met de klok mee, per cirkel uit de binnenste ring, waarmee ze verbonden zijn. Bijlage 1 bevat een afbeelding van de cirkels.

<i>Wiel links (folium 137)</i>		
Middencirkel	Cirkels middelste ring	Fragmenten buitenste ring
<i>Cirkel midden</i> Die manniere orine te jugerene, de wateren ofte oryne.	<i>Cirkel linksboven</i> Dese 2 wateren beteekenen die alue digestie of verteringe .2.	<i>Fragment linksboven A</i> Ghelachteghe oryne, die niet ontlaten en es, die ghelijc eenen ghelewen ofte citrinen appele es .2.
		<i>Fragment linksboven B</i> Oryne gheluwe of citrinen, die ontlaten es, ghelijc eenen ontlaten ghelewen appele .2.
	<i>Cirkel rechtsboven</i> Desetwe wateren beteekenen dat beginsele der digestie .2.	<i>Fragment rechtstboven A</i> Bleecachtege oryne, die es ghelijc sop van vleessche, dat niet ontlaten en es .2.
		<i>Fragment rechtstboven B</i> Bleeke orine, die ontlaten es, ghelijc zop of water vanden vleessche, dat alf ghecortes .2.
	<i>Cirkel rechtsonder</i> Dese iij wateren beteekenen die onverteringe iij	<i>Fragment rechtsonder A</i> Oryne, die claere ende wijt es, ghelijc cleere fonteyne .4.
		<i>Fragment rechtsonder B</i> Oryne, die alf geelewe ende bleec es, ghelijc eenen dorluchtegen hooerene .4.
		<i>Fragment rechtsonder C</i> Melcachteghe oryne, die ghelijc kase es gheweyt .4.
		<i>Fragment rechtsonder D</i> Oryne, die ghe verwet es ghelijc een kemels vacht of huut .4.
	<i>Cirkel linksonder</i> Dese .3. wateren beteekenen de toecommen de doet .3.	<i>Fragment linksonder A</i> Oryne, die bleec es donckere gheverwet ghelijc bloet .3.
		<i>Fragment linksonder B</i> Oryne, die zwart es, die brantachtich es scijnt, ghelijc int daermen mede scrijft .3.
		<i>Fragment linksonder C</i> Oryne, die swart es, ghelijc eenen zwarte hoerne .3.

<i>Wiel rechts (folium 138)</i>	
Cirkels middelste ring	Fragmenten buitenste ring
<i>Cirkel linksboven</i> Dese .4. oryne beteekenen, dat die digestie es cederen of verterringhe te grooet es .4.	<i>Fragment linksboven A</i> Orine, die roosachtich es, ghelijc sofferaen van westen .4.
	<i>Fragment linksboven B</i> Oryne, die roochs es, ghelijc sofferaen van oosten .4.
	<i>Fragment linksboven C</i> Oryne, die rootachtich es, ghelijc een vlamme viers .4.
	<i>Fragment linksboven D</i> Oryne, die rooetachtich es, ghelijc een vlamme viers, die zeere gheloiijende es .4.
<i>Cirkel rechtsboven</i> Dese twee oryne beteekenen perofytelike ende goede digestie .2.	<i>Fragment rechtsboven A</i> Oryne, die roosachtich es, ghelijc gaut, dat bleec es of ontlaten .2.
	<i>Fragment rechtsboven B</i> Oryne, die rooschs es ghelijc zuwer gaut .2.
<i>Cirkel onder</i> Dese drie orynen beteekenen verbrantheyt .3.	<i>Fragment onder A</i> Orine, die van verwen ghelijc een leuere van eenen diere es .3.
	<i>Fragment onder B</i> Oryne, die van verwen es ghelijc swarten wijn .3.
	<i>Fragment onder C</i> Oryne, die van verwen es ghelijc een groene kooele .3.

Beschrijving van tekst 3

De twee uroscopische wielen op deze pagina's vormen één geheel, dat zeven diagnostische patronen beschrijft in de binnenste cirkel, namelijk vier in het wiel op 137 verso en drie in het wiel op 138 recto, en twintig soorten urine in de buitenste ringen. Bij de meeste soorten urine wordt een referentie genoemd, die kon helpen de kleur te duiden. De twee wielen samen leveren het volgende overzicht op:

Diagnostisch patroon	Soort urine	Referentie
Gedeeltelijke vertering	Gele urine, niet geheel vloeibaar	Citroen
	Gele urine, geheel vloeibaar	Citroen
Beginnende vertering	Bleke urine, niet geheel vloeibaar	Kookvocht van vlees
	Bleke urine, geheel vloeibaar	Kookvocht van vlees
Geen vertering	Heldere, witte urine	Fontein
	Half bleke, half gele urine	Doorzichtige hoorn
	Melkachtige urine	Wei (waarvan kaas wordt gemaakt)
	Kameelkleurige urine	-
Toekomende dood	Bleke, donkere urine	Bloed
	Zwarte, brandachtige urine	Inkt
	Zwart urine	Zwarte hoorn
Te grote vertering	Rooskleurige urine	Westerse saffraan
	Rooskleurige urine	Oosterse saffraan
	Rode urine	Vuur
	Rode urine	Gloeiend vuur
Goede of gunstige vertering	Rooskleurig urine	Bleek goud, vloeibaar goud
	Rooskleurige urine	Zuiver goud
Verbranding	Leverkleurige urine	Dierlijke lever
	Wijnkleurige urine	Rode wijn
	Groene urine	Groene kool

4.2.4. Medisch-uroscopische tekst (f. 138r/onderste helft – 142r/6)

(1) Die oryne es een suverijnghe des bloets ende die orine beteekent bysonderlic ende specialic die passien ende ghebreken van twee dijnghen, want zy beteekent die passien der leuere ende der aderen of die passien der blasen ende der nieren ende alle andere ghebreken of passien, mach die orine beteekenen improperhen of niet specialiken.

(2) Ende inde oryne zijn vele diuersche condinen³² ende zaken om te merkene, ghelyc die supstancie, die colueren of verrewen, die regionen der orinen cude contenta, oft alle dat ghene dat inde orine ghehauden wort, want inde orine es een sonderlinghe dinck, die zake vander supstancien der orinen ende een ander besonderlic dinck, es de zake vanden verrewen ofte caluer der orinen ende noch een ander dinck, es die zake vander settinghen of van die marterie die inden gront vander orinen neder sinct.

(3) Ende in dat menschelike zijn vier qualiteyten of qualuates, dwelke zijn die heetheyt, die cautheyt, die drooechyt ende die wihtheit³³ ende die twee qualiteyten, ghelyc die heetheyt ende die cautheyt, zijn die zaken der coluer of der verwen ende die drooecheyt ende die vochticheyt, zijn de zaken der sulstancien ende men zal weten, dat die orine in vier deelen ghedeelt wort. Dat eerste deel der orinen es den oppersten cirkele, dat tweeste deel der orinen es dat wesen vander orinen in haer zeluen oft dat opperste lichame vander orinen ende dat derden deel vander orinen es perferacie of dat onderste lichame vander orinen ende dat vierdendeel der orinen es den gront of den bodem vander orinen of die sittinghe vander orinen ende byden oppersten cirkele vander orinen, zo jugheren wy ende wort beteekent, die

---

³² *Condinen*: aanwijzingen, verg. ‘condinge’; te doen weten komen, aankondigen

³³ *Wihtheit*: vochtigheid, natheid

ziechte ende dat ghebrec des hooft ende der herssenen ende byden oppersten deel of lichame der orinen, zo jugheren wy oec ende wort beteekent die ziechte ende die passie vanden spierituale leden³⁴ ende vander nighe by dat deel of lichame vander orinen dat daeronder es g[...]³⁵, perforacie gheheeten, es jugheren wy die passie ende ghebreke der leuere ende der milten ende byden gront vander orinen zo jug...³⁶ wy de ghebreken der nieren ende matricis³⁷ ende die accidenten der honderste leden.

(4) Item inde orine zijn drie regionen, ghelijc dat onderste regyoen dat middelste regioen ende dat opperste regioen. Dat onderste regioen der orinen begint vander gronde des ordenaels³⁸ ende duert die spacie van twee vinghers, dat middelste regioen der orinen beghint inde plaetse daer dat onderste regioen ghehent wort ende gaet of duert totten circule, want den circule es in dat opperste regionen ende als dit opperste regionen eenich scum of scumsssele es, dat betekent eeneghe windicheyt inde orinelyke wegghen te zijne oft betekent inflacie oft eenich ander ghebrec der longhere [...].

(5) Eenen circule inde orine die grof es, betekent de groote verwitheyt³⁹ ende pine int thoofte ende als inden circule witachtege greimen of clonkins zijn, die beteekenen snotteringhe ende flumichenden, die onverstert zijn of verstopheyt inde leuere ende als int middelste regionen vander orinen zommeghe vlegghende witte draen zijn, die zijn doodelic ende als daer eeneghe wolcke es, dat es inde ghesonde mensschen ende quaet teeken ende alst inde orine doenden

---

³⁴ *Spierituale leden*: de organen in de borstkas, m.n. hart en longen.

³⁵ Niet goed leesbaar in de tekst, maar vermoedelijk staat hier een synoniem van *perforacie*

³⁶ Eveneens slecht leesbaar, maar hoogstwaarschijnlijk *jugheren* of een variant daarvan

³⁷ *Matricis* (en later 'moeder'): baarmoeder

³⁸ *Ordenaels*: Urinefles

³⁹ *Verwitheyt*: opwarming, hitte

genen die febrinteren of die rootssen hebben eeneghe ghesceeden wolck es, die teekent dat beginssele dat die materien der ziecheyt ghedigherert ende vertert wort ende als dese wolcke inde gene die febriciteren vergadert es, zo beteekent zij die prosecte digestie of verterringhe der marterien volbrocht te zijne ende eenen laffeliken loop ende toecommende ghesontheyt. In dat onderste regioen der orinen zijn soeyts sommeghe santachtege steenkijns ende deze beteekenen dat die pacient calculoes⁴⁰ ende steenachtich es. Item als de sittinghe vander orinen zwart es, dat es een teeken vander toecommende doet ende sonderlinghe als die seminghe materie door die orine niet gheheelic hute ghedreuen en wort.

(6) Item orine die roos es, beteekent ghesontheyt ende goede deg[...]⁴¹ inden menssche lichame. Orine die roosachtich es ofte niet zeere roosachtich, beteekent oec ghesontheyt, maer niet zo profectelic ghelijc de orine, die roosch es.

(7) Item orine die cijtrijn es of gheleweachtich, als den circule van deser orinen vanden zeluen coluere es, beteekent gheten perth[...]⁴² ende es ooc loffellic ende die orine die citrijnachtich of niet zo zeere citrijn en es, es ooc prijselic ende goet, maer niet zo profectelic ghelijc die citrin orine es

(8) Item orine die root es ghelijc eene roode roose, beteekent dat die ouer den derden dach niet en duert offumera⁴³ gheheeten ende als dese orine vele ende stadelic ende aldus ghecolorert ghemag word, die beteekent die dagheliysche cortssen of febren cotidiam⁴⁴.

---

⁴⁰ *Calculoes*: kalkachtig

⁴¹ Slecht leesbaar, maar zeer waarschijnlijk een vorm van het woord ‘*degestie*’

⁴² De rest van het woord is weggevallen in de marge

⁴³ *Offumera*: vermoedelijk een ziekte waarbij fume (damp) opstijgt in het lichaam

⁴⁴ *Febren cotidiam*: dagelijkse koorts, zie paragraaf 3.1.2. *Koorts*

(9) Item orine die ghele bloet in een ghelas es, beteekent die febrē of corts die wt welheyt of wt groote menichte van bloede ghegenerert es ende dan zalmen terstont die adere inden aerme openen of laten wt genomen, als die mane in dat teeken geomem⁴⁵.

(10) Item orine die groen es ende alzo ghemaect ofte ghepist wort naer datse root gheweest heeft, beteekent verbrantheyt ende desers doode.

(11) Item orine die roet es sonder claerheyt, beteekent die mindering ende die clinacie⁴⁶ der siecheyt.

(12) Item orine die roet es, die een lettele met zwartheyt gheminghe, es beteekent heetheyt der leueren ende ander ghebreken der leueren.

(13) Itm orine die bleec es, beteekent ghebreckeliheyt der maghen ende letsele of inpeymēt vander tweeder digestie.

(14) Itm orine die wit es, gehelic fonteyne, in ghesonde mensschen, beteekent rauwicheyte ende onvertertheyt der humoren ende inde scarpe ende heete duerrende corssen es dese orine doodelic.

---

⁴⁵ *Geomem*: waarschijnlijk een variant van *gemini*, het sterrenbeeld tweelingen

⁴⁶ *Clinacie*: afname

(15) Item orine die melcachtich⁴⁷ es met eene dicke supstancie en es niet zo sorghelic ende periculaas⁴⁸ in die vrouwen ghelijc inde mannen door die onghesteltheit ende indisposicien matricis ende als dese in febribus acutis⁴⁹ ofte inde vorsejde scarpe cortssen ghebuert zo es zij doodelic.

(16) Item orine in eenen watersuchtegen⁵⁰ die roochsachtich, es beteekent die toecommende dooet.

(17) Itm orine die ccer[...]pus⁵¹ of die ghelic eens kemels vel ghecoluert es, beteekent een groote menichte ende velheit der ghecoromperde humoren ghelijc ghebuert in eenen menssche die flumatic es, watersuchtig ende fledersin⁵² ende dies ghelike es.

(18) Itm orine die zwart es, mach wesen of gheschieden van die natuerlike hitte die wt gheblust ende ghextuiguert es ende dan es zo doodelic of zij mach gheschieden doer die expulsie vandie fenyneghe marterie, die doer die orinelike weggen wt gheoregen wort ende dan beteekent zij zalicheyt ende toecommende ghesontheit inde quarteyne cortssen⁵³, maer anders es zij altooes doodelic.

---

⁴⁷ *Melcachtich*: melkachtig, op melk gelijkende

⁴⁸ *Periculaas*: gevaarlijk

⁴⁹ *Febribus acutis*: (Lat.) acute koorts

⁵⁰ *Watersuchtegen*: patiënt met waterzucht, ziekte(n) gekenmerkt door vochtophopingen

⁵¹ *Ccer[...]pus*: zowel de spelling als de betekenis zijn hier nog niet duidelijk, vermoedelijk staat er iets wat verwijst naar pusachtige of puskleurige urine

⁵² *Fledersin*: ziekte of verminking van de gewrichten, jicht, reuma, etc.

⁵³ *Quarteyne cortssen*: derdendaagse koorts

(19) Item orine die dorscinende es ende blinckende es ghelic eenen horren, beteekent onghesteltheyt ende ghebreckelyckheyte der milten ende beteekent oec gheuesticheyt ende desposicien tot die quaerteyne.

(20) Item orine geelachtich es ghelic sofferaen es ende die dicke ende zwartachtich es ende die stinkende ende scumachtich es, beteekent die ghelewe sucht, icteria⁵⁴ gheheeten.

(21) Item orine, die onder rooschs of roschachtich es ende die bouen sommige ronde ende witte resolucien heeft ende wat vetachtich es, beteekent febrem echicam⁵⁵ of die wt droghinghe of verterringhe van dat gheheel lichaem.

(22) Item orine die inden gront vander vate toter middels toe claer es ende die daer naer claer es ende daer naer weder dunne es, beteekent zwaerheyt⁵⁶ der burst.

(23) Item orine die scumachtich ende claer ende rootachtich es, beteekent die pinnelicheyte groter te wesen inde rechte zijde dan inde sluncke zijde ende als die orine scumachtich es ende wijt, die beteekent die pijn groter te wesen inde sluncke zijde dan inde rechte, want die sluncke zijde es cauder dan die rechte zijde. Als den circule of den bouensten rinck vander orine scint te beuen ende als de orine niet beroert en wort, dat beteekent den loop der fluma ende der ander humoren ghelic vanden hoofde doer den hals ende doer die achterste deelen tot die onderste deelen.

---

⁵⁴ *Ghelewe sucht icteria*: icterus of geelzucht

⁵⁵ *Febrem echicam*: een soort koorts. De betekenis van *echicam* is onduidelijk

⁵⁶ *Zwaerheyt*: ziekte

- (24) Itm orine die bleec, dunne ende clear es beteekent flugmaacie of sommige suerachteghe flumicheden.
- (25) Itm orine die dicke ende ghelijc loot ghecoluert es ende die bij haer middelste regioen zwart es, beteekent paralisim⁵⁷ of geelsucht.
- (26) Itm orine die dicke ende melcachtich es, die luttele ende vetachtich es ende die onder quammen of schellen⁵⁸ heeft, beteekent den steen ende als die orine sonder quammen dicke es ende luttele melcachtich es, die beteekent die loop inden buick.
- (27) Itm orine die dicke ende melcachtich es in groote menichte, es beteekent een ziechte guta⁵⁹ gheheeten inde opperste deelen of leden des lichaems te zijne.
- (28) Item orine die onder bleec es, beteekent inde mannen die pine der nieren ende inde vrouwen een ghebreckeliheyt der moeder of matricis.
- (29) Item orine daer sticken in scinen te zijne, die lettele ende donckerachtich es, beteekent een ruptuere of scurringhe van eender adere bijden nieren ende bijder blasen.
- (30) Itm orine die welke een bliuede etterachteghe marterie inden gront vanden vate openbaert, beteekent een puterfacsie of een apostuenie⁶⁰ der nieren ende der blasen ende als

---

⁵⁷ *Paralisim*: verlamming

⁵⁸ *Quammen of schellen*: schilfers, of een andere vorm van sediment, mogelijk vlokken

⁵⁹ *Guta*: verg. Lat. *gutta*, wat betekent oedeem, of zwellingsziekte

⁶⁰ *Puterfacsie of een apostuenie*: rot, ontbinding of (op)zwellling

inde gheheele orine ouer al hetterachte materie open baert, dat beteekent wlijlhey⁶¹ ende puterfacietie vanden gheheelen lichame.

(31) Item orine inde welke cleene ende breede stucken scinen te zijne, beteekent epcoriacie of verwltheyt der blasen.

(32) Item orine die vul stoofs⁶² schint te zijne dat langhe tijt duerende, es beteekent den steen inde nieren.

(33) Item orine die wijt es sonder cortssen of feben, die beteekent inde mannen ende inde vrouwen somtijts die pine der nieren ende somtijts beteekent zij inde vrouwen dat zij ontfanghen hebben of bevrucht zijn.

(34) Item orine der vrouwen, die twe of drie maenden ontfanghen hebben, zal wesen zeere claer ende wijt ende zal een vttinghe⁶³ inde gront hebben.

(35) Item der orine der vrouwen die vier maenden ghedreghen hebben, zal wesen zeere claer ende scoene ende zal inden gront hebben een sittinghe die wit ende grof es.

(36) Inden hordenael of in dat vat der orinen. plecht somtijt een ymaghe of een ghedaente of belde te scinen ghelyc in eenen spieghel ende als dese ymaghe inde orine van eender

---

⁶¹ *Wlijlhey*: vervuildheid

⁶² *Stoof*: verwijst naar een deel van planten, zoals de andijvie, waarschijnlijk bedoelt men hier een soort schilfers

⁶³ *Vttinghe*: mogelijk een uitsparing, de afwezigheid van sediment

vrouwen openbaert, dat beteekent dat die vrouwe hontfanghen heef ende als die umagenacie of ghedaente vanden meestere die die orine gugiert inde orine vanden pacient haer openbaert, dat beteekent febren in terpellatas⁶⁴ of eenighe ziechte der leuren of zwaerheyt ende langhe duerijnghe vander siecheyt, die de pacient heeft.

(37) Item orine die scumachtich es beteekent windicheyt der maghen in de vrouwen of baringhe ende heetheyt ende drocheyt vanden nafele totter kelen ende droecheyt.

(38) Item orine die maechden behoert naer citrin of citrinachtich te wesen ende de orine der maechden die ghelic loot ende zeere claer ende scoone es, beteekent de maechden wvstandich te zijn.

(39) Item orine van eender vrouwen, die trubbele ende duuistere es, die in hare gront eenich mandelic zaet heeft, beteekent dat die vrouwe met eenen manne cortelic te doene ghehat heeft.

(40) Item orine van eender vrouwen die dicke es, beteekent ende declarert die vrouwe ghecorompert te zijne ende geen maecht te zijne ende sonderlinghe als die orine donker es ende als inden gront vanden vate der orine eenich zout ligget ende als die orine van eenen manne aldus es, dat beteekent dat die man cortelic met eender vrouwen te doene ghehat heeft.

---

⁶⁴ *Febren in terpellatas*: koorts, ook hier is de toevoeging *terpellatas* nog onduidelijk

(41) Item orine van eender vrouwen die doncker of duuister es, ghelic die orine der besten als coyen of meerien⁶⁵, die beteekent dat die vrouwen ghebrec ende pinicheyt in hare moedere ende vrouwelicheyt⁶⁶ heeft.

(42) Item orine die zeere zwart es, die den vrouwen ouercomt, die eeneghe rootheyt ghecricht als zij beroert wort, die beteekent solucie ende ontbondenheyt der menstrun of der manneliker ston dij⁶⁷ der vrouwen .

(43) Dat es de maniere omme orine te jugiere.

Beschrijving van tekst 4

Tekst 3 is van een andere orde dan de eerste twee teksten. In de eerste plaats, omdat deze een ander proces beschrijft waarmee urine beoordeeld kon worden: een medisch proces in plaats van een astrologisch proces. Bovendien is deze tekst ook significant langer dan de twee teksten hiervoor. In onderstaande samenvatting wijzen de nummers tussen de haken op de alinea's in de tekst.

De tekst wordt voorafgegaan door een korte tekst, die vier verschillende temperamenten beschrijft in relatie tot de humoren, kwaliteiten en elementen. Omdat dit interessant is in onze bespreking van de andere teksten, geef ik de inhoud hieronder schematisch weer⁶⁸:

Temperament	Humor	Kwaliteiten	Element
<i>Sangewijne</i>	Bloed	Nat en warm	Lucht
<i>Colerike</i>	Geel gal	Droog en warm	Vuur

⁶⁵ *Coyen of meerien*: koe of merrie

⁶⁶ *Vrouwelicheyt*: de vrouwelijke geslachtsdelen

⁶⁷ *Ston dij*: let. tijd van de maand; menstruatie

⁶⁸ Zie Chardonnens en Kienhorst (2018) voor een editie van de korte tekst

<i>Flumatika</i>	Slijm	Nat en koud	Water
<i>Melancolie</i>	Zwart gal	Droog en koud	Aarde

Inleiding

Volgens de tekst wa de urine een zuivering van het bloed, die voornamelijk, maar niet exclusief, een reflectie was van afwijkingen in de lever en aderen of de blaas en de nieren (1). De urine kon beoordeeld worden op basis van drie eigenschappen: de substantie, de kleur en sediment - materie die in de urine aanwezig was (2).

In het menselijk lichaam waren vier kwaliteiten aanwezig, namelijk warmte, koude, droogte en vochtigheid. De kleur van de urine verhoude zich tot de dualiteit warm-koud en de substantie tot droog-vochtig. Bovendien kon de urine in een urinaal worden opgedeeld in vier verschillende delen: de bovenste cirkel, het bovenste deel van de urine, het onderste deel van de urine en de bodem. De verschillende delen van de urine verhoudden zich als volgt tot delen van het lichaam: een afwijking in de bovenste cirkel duidde op ziekte in het hoofd of de hersenen, in het bovenste deel op ziekte in de organen in de borst (m.n. hart en longen), in het onderste de lever en milt en in de bodem op ziekte in de nieren, baarmoeder, of de onderste delen van het lichaam (3). De urine kon ook verdeeld worden in drie regionen, namelijk een onderste, middelste het bovenste. Het onderste reikte tot twee vingers boven de bodem van de urine en het middelste eindigde waar de bovencirkel begon (4).

Diagnostisch overzicht

Als er in de bovenste regio van de urine schuim aanwezig was, dan betekende dit dat er lucht in de urinewegen was, of dat er een probleem was met de longen (4). Was er een grove cirkel zichtbaar, dan duidde dat op grote vochtigheid en pijn in het hoofd. Witte klontjes in die cirkel, waren een teken van onverteerd snot en slijm of een verstopping in de lever (5).

Witte draden in de middelste regio waren dodelijk, wolken een slecht teken, maar een gescheiden wolk bij een patiënt met koorts betekende dat de materie van de ziekte verteerd werd en als deze gescheiden wolken samentrokken, dan betekende dit dat de materie volledig verteerd was en de patiënt weer gezond werd (5).

Als er zandachtige steentjes in de onderste regio aanwezig waren, dan was de patiënt kalk- of steenachtig. Als er zwart sediment aanwezig was, dan was dat een teken van de naderende dood wanneer deze materie niet volledig via de urine het lichaam uitgedreven kon worden (5).

Rooskleurige urine was een teken van gezondheid (6). Hetzelfde gold voor een gele kleur (7). Rode urine was een teken van dagelijkse koorts, veroorzaakt door in het lichaam opstijgende dampen (8). In het geval de urine eruitzag als bloed, dan betekende dit dat er een overvloed aan bloed ontstaan was als de maan in tweelingen stond, moest er bloed gelaten worden (9). Groene urine (na rode urine), betekende dat het lichaam verbrand was en dat de patiënt zou sterven (10). Urine die ondoorzichtig rood was, betekende dat de ziekte minder werd (11). Urine die rood was, met een klein beetje zwart erdoor, betekende heetheid en andere gebreken van de lever (12).

Bleke urine was een teken van een probleem met de maag of darmen (13). Urine die wit was als een fontein, was een teken van de ruwheid en het onverteerd zijn van de humoren en bij aanhoudende hoge koorts was dit dodelijk (14). Dikke, melkachtige urine gecombineerd met acute of hoge koorts was ook dodelijk. Deze kleur en substantie waren in vrouwen minder zorgwekkend dan in mannen, vanwege de ongesteldheid (15).

In iemand die aan waterzucht leed, was roosachtige urine een teken van de naderende dood (16). Urine met de kleur van kamelenvel, was een aanwijzing van de overtolligheid van bedorven (gecorrumpeerde) humoren, zoals dat gebeurde in iemand die aan waterzucht of een ziekte van de gewrichten leed (17).

Urine kaon zwart worden doordat de natuurlijke warmte in het lichaam uitgeblust was en dit was dodelijk, maar het kon ook het gevolg zijn van de uitscheiding van fijne materie en dan was het een teken van toekomende gezondheid bij derdendaagse koorts (18). Ook doorschijnende, glanzende urine kon een teken zijn van derdendaagse koorts of was het gevolg van een probleem met de milt (19). Urine die geel was als saffraan, dik en zwartachtig was en stinkt en schuimt, wees op geelzucht (20). Rooskleurige, vetachtige urine met ronde, witte oplossingen was een teken van koorts of uitdroging of vertering van het hele lichaam (21).

Urine die helder en dun was, duidde op ziekte in de borst (22). Urine die helder en roodachtig was, met schuim, wees erop dat de pijn groter was in de rechterzijde van het lichaam. Zonder het schuim was het juist de linkerzijde waar de pijn heviger was, omdat deze kouder zijde was. Als de urine bovendien leek te beven zonder dat deze beroert werd, dan waren het slijm en de andere humoren direct vanuit het hoofd door de hals en de achterste delen, naar de onderste delen van het lichaam gestroomd (23). Heldere, bleke, dunne urine weest op de aanwezigheid van (zuurachtig) slijm (24).

Dikke loodkleurige urine, die zwart was in de middelste regio, was een symptoom van geelzucht of verlamming (25). Was er weinig urine, die dik, vetachtig en melkachtig was, met schilfers onderin, dan waren er stenen in de blaas. Waren er geen schilfers en was de urine slechts deels melkachtig, dan was er sprake van buikloop (26). Dikke, melkachtige urine was een symptoom van opzwellen in het bovenlichaam (27). Urine die onderin bleek was, was bij mannen een teken van nierpijn en bij vrouwen van een probleem met de baarmoeder (28).

Urine met kleine, donkerachtige stukjes wees op een scheur van een ader bij de nieren of de blaas (29). Urine met blijvende, etterachtige materie op de bodem wees op rotting of zwelling in de nieren of blaas, terwijl etterachtige materie door de hele urine een teken was van rot of vervuiling in het hele lichaam (30). Ook als er kleine, brede stukjes in de urine

leken te zijn, betekende dit dat de blaas vervuild was (31). Schilfers, die lang aanwezig bleven, waren een teken van nierstenen (32).

Witte urine, zonder koorts, betekende pijn in de nieren. Bij vrouwen kon het tevens een teken zijn van zwangerschap (33). Was een vrouw twee of drie maanden zwanger, dan was de urine helder en wit en lag er niets op de bodem (34). Vanaf vier maanden was de urine zeer helder en was het sediment op de bodem wit en grof (35). Een ander mogelijk teken van zwangerschap was het wanneer er een gedaante in de urinefles zichtbaar leek te zijn. Was het echter de meester die de urine beoordeelde, wiens gelaat zichtbaar was, dan was het een teken van periodieke koorts, een ziekte van de lever of van de ernst of lange duur van enige ziekte die de patiënt had (36). Schuimachtige urine was in vrouwen een teken van wind in de maag en van hitte of droogte van de navel tot de keel (37).

De urine van een maagd hoorde geel(achtig) te zijn, wanneer deze loodkleurig en helder was, dan betekent dit dat zij standvastig was (38). Troebele, donkere urine, met mannelijk zaad op de bodem betekende dat een vrouw recent met een man 'te doen heeft gehad' (39). Dikke urine was een teken dat een vrouw geen maagd meer was, vooral wanneer deze ook donker was en er zout op de bodem van het urinaal lag. In een man was datzelfde een teken dat hij recent met een vrouw 'te doen heeft gehad' (40).

Urine van een vrouw die donker was, als de urine van een koe of merrie, betekende pijn in de baarmoeder of de geslachtsdelen (41). Als de urine van een vrouw zeer zwart was, maar rood werd wanneer deze beroerd werd, was dat het gevolg van de menstruatie (42).

4.2.5. Medisch-uroscopische aantekening (f. 142r/7 – 142v/15)

Dit es de maniere omme die orine te gugerene als alle dinghen ouersien ende bemerct zijn, die van eenen medicin meerster ouermerct behoert te zijne zo salmen aldus voortgaen in deser manieren.

Ten heersten zalmen bemerken die verrewere ende colueren der orinen, ten tweeden die supstancie der orinen ende ten derden salmen bemerken alle tghene dat in die orine ghehauden wort ende dat mensschelike lichame dommenerende es.

Want als die orine openbaert dunne ende wyt te zijne, zo dommenert die melankolie⁶⁹ ende als die orine wit ende dicke te zijne, zo dommenert flgma of flumatic⁷⁰ ende als die orine openbaert dicke ende root te zijne, zo dommenert bloet sangewijn⁷¹ ende als die orine root ende dunne openbaert, zo wort die colera⁷² ghesceit te domminerene.

Ende merct hier oppe ende weet, dat het bloet sanghewijn in dat vorste deel vanden hoofde dommenerende es, colera in dat rechte deel vanden hoofde, flegma in dat achterste deel vanden hoofde ende melancolia wort gheset in dat slinke deel vanden hoofde te dommenerene ende eenen roode circule of rinck bouen in de orine beteekeent die pine des hooft in dat voorste deel te zijne. Eenen witten circule of rinck inde orine beteekeent die pine int achterste deel te vanden hoofde te zijne ende eenen zwarte bouen inde orine beteekeent die

---

⁶⁹ *Melankolie*: zwart gal, zie paragraaf 3.1.2. *Humoren en kwaliteiten*

⁷⁰ *Flgma of flumatic*: slijm, idem

⁷¹ *Bloet sangewijn*: bloed, idem

⁷² *Colera*: geel gal, idem

pijne te zijne int sluncke deel vanden hoofde ende dese vorseide manieren zijn ghenouch voer die gugheringhe of judicien ende bewijsinghe der orinen amen.

Cum gratia es preuilegio deo gratias

Beschrijving van tekst 5

De inhoud van deze tekst is vergelijkbaar met de inleiding bij de veel langere tekst 3. Ook hier worden drie eigenschappen van urine - kleur, substantie en sediment - benoemd. Daarna wijkt deze tekst echter af, want de diagnose op basis van deze eigenschappen beperkt zich vervolgens tot de humorenleer en de bepaling van de locatie van pijn in het hoofd.

Dunne, witte urine was een teken dat de melancholie (zwart gal) domineerde. Dikke, witte urine wees op de dominantie van slijm. Dik en rood was een teken van het domineren van het bloed. Urine die dun en rood was, wees tenslotte op de dominantie van cholera (geel of rood gal).

Bloed domineerde het voorste deel van het hoofd, cholera het rechter, slijm het achterste en melancholie het linker. Een rode ring, boven in de urine wees op pijn in het voorhoofd, een witte ring betekende altijd pijn in het achterhoofd en een zwarte cirkel boven in de urine was een teken van pijn in het linkerdeel.

Dit alles leverde de volgende relaties op:

Kleur	Substantie	Sediment	Humor	Deel v.h. hoofd
Wit	Dun	Zwarte cirkel boven	Melancholie	Links
Wit	Dik	Witte cirkel	Slijm	Achter
Rood	Dik	Rode cirkel boven	Bloed	Voor
Rood	Dun	-	Cholera	Rechts

Black (1845) vermoedde dat deze tekst moest zijn overgenomen uit een gedrukt boek, vanwege het privilege aan het einde, maar Chardonnens en Kienhorst (2018) stellen vast dat er nog geen gedrukte analoog bekend is.

4.2.6. Medisch-uroscopische aantekening (f. 142r/16-20)

Het hondersceet vander vrouwen orine ende des mans es dese: des mans orine heeft onder eenen rinck ende der vrouwen orine niet ende der bersten orine heeft twee ringhen, eenen ondere ende eenen bouen. Daar by machemen bekennen dat mensschen orine vor beesten.

Beschrijving van tekst 6

Deze tekst gaf een handleiding voor het herkennen van het verschil tussen de urine van mannen, vrouwen en dieren, namelijk: mannelijke urine had één ring onderin, vrouwelijke urine geen en de urine van dieren had één ring onder en één boven.

5. Historisch-kritische bespreking

Hieronder volgt ten slotte de historisch-kritische bespreking, waarin ik zal proberen om in grote lijnen de in het theoretisch kader geschetste context en de teksten uit de editie in deel 4 met elkaar te verbinden. Ook zal ik voorzichtig proberen enkele conclusies te trekken over de scribent en de inhoud van deze teksten en het handschrift Ashmole 189 als geheel.

5.1. De scribent

Er zijn twee aanwijzingen voor het feit dat de scribent van hs. Ashmole 189 mogelijk gebruikmaakte van gedrukte bronnen. In de eerste plaats is er het privilege aan het eind van tekst 5, dat we in de beschrijving van die tekst al bespraken. Daarnaast is er ook nog het feit dat het handschrift twee unieke astrologisch-uroscopische teksten bevat in de traditie van *De urina non visa*, waarvan een gedrukte, Latijnse variant in dezelfde tijd en omgeving werd verspreid als waarin Ashmole 189 vermoedelijk werd geproduceerd (zie paragraaf 3.2.3).

Voorgaande observaties schetsen een beeld van een scribent die gebruikmaakte van gedrukte werken als oplegger. Tot nu toe zijn er nog van weinig teksten analogen aangetroffen, wat het belang van de ontdekking van dit handschrift vergroot, maar het nadeel heeft, dat we dus ook niet met zekerheid kunnen vaststellen of analogen in handschriften of in gedrukte teksten voorkwamen.

Niet alle teksten in het vademecum zijn volkstalig. Zo bevat het handschrift een aantal recepten die in het Latijn of deels in het Latijn zijn geschreven. De scribent moet dus in ieder geval het Latijn tot op zekere hoogte beheerst hebben. Dat de astrologisch-uroscopische teksten (tekst 1 en 2) in de volkstaal werden geschreven kan twee dingen betekenen: ofwel de scribent had deze zelf uit het Latijn vertaald, om ze makkelijker tijdens een consult te kunnen raadplegen, ofwel hij had ze uit een nog onbekende volkstalige bron overgenomen. Beiden getuigen in ieder geval van een voorkeur voor het werken in de volkstaal en daarmee ook van

een voorkeur voor praktisch ten opzichte van academisch gebruik, wat aansluit bij het vermoedelijke doel van het vademecum.

Daar komt bij dat de eerste twee teksten op elkaar lijken, maar niet identiek zijn aan elkaar. Dat is een interessant gegeven, omdat het er op lijkt te wijzen dat de scribent de informatie uit twee verschillende bronnen, beide zonder bekende volkstalige analogen had overgenomen. De teksten lijken elkaar bovendien tegen te spreken, of geven in ieder geval op een aantal punten werkelijk andere informatie.

Daarnaast wezen Chardonnens en Kienhorst er in hun eerste artikel over dit handschrift al op dat het niet door een professionele scribent leek te zijn geproduceerd, maar door de eindgebruiker zelf. Ook blijkt uit de inhoud van de teksten dat de scribent een bovengemiddelde interesse had in de astrologie en iatromathematica, in ieder geval in vergelijking tot de auteurs van vergelijkbare, contemporaine vademecums.

Wel moeten we opmerken dat de scribent zich in dit handschrift voornamelijk richtte op de interne geneeskunde en in ieder geval niet op de chirurgie, met uitzondering eventueel van enkele recepten voor wondzorg, maar ook daarbij was nooit sprake van chirurgische handelingen, maar bijvoorbeeld alleen van het aanbrengen van zalven.

De astrologische teksten lijken voornamelijk gericht op medische toepassing, maar er zijn enkele opvallende uitzonderingen, zoals één over de invloed van de zodiaktekens op huwelijken. Ook bevat het handschrift magische recepten die geen geneeskundig doel dienden. Dat lijkt erop te wijzen dat de gebruiker van het handschrift in zijn praktijk iets meer diensten aanbood dan alleen strikt geneeskundige.

Al het bovenstaande leidt tot het beeld van een arts, die onderdeel was van een verschuivend landschap. Hij maakte gebruik van de groeiende hoeveelheid volkstalig en

gedrukt werk, maar was nog wel het Latijn machtig. Zijn interesse was in de eerste plaats in de astrologie en de prognostiek, daarna kwamen advies en behandeling.

Hij was zich ervan bewust dat zijn expertise soms getest zou kunnen worden, door sceptische klanten, die probeerden hem te ontmaskeren door bijvoorbeeld de urine van een dier mee te nemen, maar voor hem waren de uroscopie en de astrologie nog zeer belangrijke en betrouwbare middelen om inzicht te krijgen in het hele lichaam van een mens, het verloop van diens ziekte en de meest effectieve behandeling.

Ook krijgen we indruk dat we hier eerder met een praktische arts, dan met een academicus te maken hadden, want hij gaf de voorkeur aan de volkstaal, nam geen volledige traktaten, maar alleen directe bruikbare fragmenten over en hij schreef niet voor een publiek, maar voor zijn eigen gebruik.

5.2. Inhoud

De uroscopische teksten, waarvan de edities te vinden zijn in deel 4 van dit werkstuk, laten het hele scala aan uroscopische middelen en theorieën zien, die tijdens de middeleeuwen in omloop waren. Het zijn geen lange traktaten over de productie van urine, maar allemaal beknopte, praktische teksten, die direct gebruikt konden worden in het proces van triage, anamnese, prognose, diagnose en behandeling. Achterliggende theorieën schijnen hierin door, maar zijn niet het daadwerkelijke onderwerp, nog worden ze volledig behandeld.

Zo zien we in de eerste twee teksten uit het handschrift de astrologisch-uroscopische methode uit *De urina non visa* terug, waarbij de urine werd beoordeeld aan de hand van het moment waarop deze werd aangeleverd. Hiervoor werd gekeken naar de heersende planeet tijdens zonsopkomst op de dag waarop de urine werd gebracht.

In de triage die vervolgens wordt beschreven, werd zo een koppeling gelegd tussen die heersende planeet en het mogelijke ziektebeeld. Hierin toont zich duidelijk de idee van

melothesia. Urine die gebracht was op een zondag betekend bijvoorbeeld dat er grote hitte in het lichaam was (een relatie tussen een planeet, de zon, en een kwaliteit, hitte) en dat de patiënt pijn had aan het hart (een relatie tussen een planeet en een orgaan, die overigens hetzelfde is als het voorbeeld besproken in paragraaf 3.3.2.). De eerste twee teksten lijken op dit soort aspecten soms wel van elkaar af te wijken, want de tweede tekst legt naast tussen het hart en de zon, ook een verband met de mond. Dit soort variatie zien we veel in de uroscopische traditie en het is geenszins opmerkelijk om in verschillende traktaten, verschillende relaties tegen te komen. Wel is het interessant dat twee van zulke teksten zo dicht bij elkaar in één handschrift staan.

De andere teksten die hier in editie opgenomen zijn, zijn meer medisch van aard, maar dat betekent niet dat de astrologie volledige afwezig is. Daarvoor waren de astrologie en de iatromathematica eenvoudigweg één te fundamenteel onderdeel van het medisch denken in de late middeleeuwen. We zien het voornamelijk terug in details binnen de grotere traktaten, waar bijvoorbeeld de precieze interpretatie van geobserveerde urine kon afhangen van het zodiakteken waarin de maan zich bevond.

Bovendien zien we ook nog andere invloedrijke modellen en analogieën terugkeren. De urinewielen (die samen eigenlijk één groot wiel vormen), waren een versie van de indeling van urine in twintig soorten op basis van kleur en consistentie van De Corbeil. In het langere traktaat dat daarop volgt, zien we duidelijk terug hoe de humorenleer de uroscopische diagnose had beïnvloed. Aderlaten was daar (en overigens ook al in de eerste teksten) een veel geadviseerde behandeling en viel vaak samen met een diagnose van humorale disbalans (want het werd in sommige gevallen gezien als een samenkomst van alle humoren), van het overheersen van het bloed als pure humor of van de corruptie van de humoren, door kwade invloeden uit de lucht, door ouderdom of door de invloed van vijanden.

Ook de gangbare hypothesen over de productie van urine in het lichaam, deden hun invloed gelden in de traktaten in hs. Ashmole 189. Zo zien we in veel diagnostische patronen de idee van vertering terug (vaak in negatieve zin als te grote vertering die het lichaam verbrande) en dat laat zien dat men er inderdaad vanuit ging dat urine een product van de vertering was en dat afwijkende vertering daar dus ook in gereflecteerd werd. Ook zien we, met name in de beoordeling van sediment, vaak dat problemen in de urinewegen werden benoemd. We zien dus ook in dit handschrift terug hoe urine zowel kon worden gebruikt voor diagnose van de direct betrokken organen als van het hele lichaam.

Ook de analogie tussen de urineflus waarin de urine werd verzameld of bekeken en het lichaam, komt terug in verschillende teksten, zowel in het lange vierde traktaat als heel nadrukkelijk in het korte vijfde. Opmerkelijk is hier overigens de relatie die gelegd werd tussen delen van de urine en delen van het hoofd specifiek, waarvan mij op dit moment geen analogen bekend zijn en die ik ook in de literatuur nog niet ben tegengekomen.

Daarnaast zien we ook belangrijke concepten uit het bredere medische veld terug, zoals de indeling van koorts n.a.v. de periodiciteit ervan, wat teruggreep op het werk van klassieke auteurs als Hippokrates.

Naast deze zaken valt ook op dat de scribent van dit handschrift duidelijk advies gaf over een breed scala aan onderwerpen. In het vademecum als geheel zien we dat er ook magische recepten voorkomen en teksten over de invloed van de zodiak op een huwelijk. In de teksten die we hier in editie hebben opgenomen, zien we dat er soms uitgeweken werd naar onderwerpen die minder traditioneel geneeskundig zijn, maar mogelijk wel erg populair. In het lange diagnostische traktaat over de interpretatie van urine, staan bijvoorbeeld ook observaties die betrekking hebben op de duur van een zwangerschap, het wel of niet maagd zijn van een vrouw of het recent gehad hebben van geslachtsgemeenschap.

Bovendien bevatten de teksten ook interessante adviezen over hoe een arts moest omgaan met patiënten die hem of haar probeerden te bedriegen of ontmaskeren. De zesde tekst in het handschrift had dit vermoedelijk helemaal tot doel, want deze besprak het onderscheid tussen de urine van mannen, vrouwen en dieren. De keuze om deze tekst op te nemen in het vademecum, lijkt er dus op te wijzen dat de doelgroep van deze arts al kritisch was over de uroscopische methode of over artsen in het algemeen.

Eén enkel diagnostisch patroon was in deze teksten dus verbonden met alle of vele van de belangrijkste medische theorieën, zoals besproken in het theoretisch kader. We zien de invloed van de lucht en de idee van melothesia terug (paragraaf 3.3.2.). Ook herkennen we theorieën over de productie van urine in het lichaam, de analogie met de urineflës, het urinewiel en diagnostische patronen op basis van kleur, sediment, etc. en de beoordeling van urine zonder deze te bekijken uit *De urine non visa* (paragraaf 3.2.3.).

De traktaten vormen daarmee dan ook, ondanks de vaak korte aard ervan, een goed overzicht van de beschikbare uroscopische methoden en belangrijkste theorieën op dit gebied, die in de laatmiddeleeuwse Nederlanden in omloop waren. Het grote aantal uroscopische teksten en de diversiteit aan methoden die erin voorkomen, doen vermoeden dat de uroscopie in het werk van deze medicus een veelgebruikt middel was en dat klopt met het beeld dat we van de rol van de uroscopie in de middeleeuwen hebben (zie hoofdstuk 3.2).

Ook het feit dat de teksten voorsorteren op sceptische klanten, die de zogenoemde piskijker wilden testen, past binnen wat we weten over het veranderende imago van de uroscopie in deze periode (paragraaf 3.2.2.). We weten namelijk dat er zowel vanuit de academische geneeskunde, als ook steeds meer vanuit de samenleving, kritiek kwam op de uroscopie, zeker wanneer die voor de diagnose van de hele mens werd gebruikt, of zoals in dit handschrift, zonder de urine überhaupt te bekijken.

Daarnaast lijken de teksten ook aansluiting te vinden bij andere veranderingen in het medische veld, met name als het gaat over de popularisering. Ze waren geschreven in de volkstaal en voldeden aan de vraag naar oplossingen voor alledaagse en veelvoorkomende kwalen en naar populaire diagnosemethoden, zoals de uroscopie en de astrologie, die voor het publiek veel voordelen hadden: ze waren niet-ingrijpend, boden ruimte voor relatief veel privacy en konden snel en op afstand worden uitgevoerd. Bovendien voldeden ze ook nog aan een mogelijke vraag naar slechts gedeeltelijk medische vraagstukken, zoals die over de maagdelijkheid van een vrouw, die misschien niet direct met ziekte en gezondheid te maken hadden, maar ongetwijfeld wel erg populair konden zijn geweest.

5.2 Conclusie

Het vademecum in handschrift Ashmole 189 bevat zes bijzonder intrigerende, uroscopische teksten, die we hier in editie hebben opgenomen. Samen lijken ze het werk van een arts die het Latijn machtig was, maar de voorkeur gaf aan de volkstaal. De teksten in het handschrift waren duidelijk voor zijn eigen gebruik in de praktijk bedoeld en ze geven ons dan ook een idee van hoe die praktijk eruitzag. Duidelijk mag in ieder geval zijn dat zowel de astrologie als de uroscopie favoriete middelen waren, want hij besteedde hier meer ruimte aan dan we gewend zijn van andere, vergelijkbare vademecums.

We zien in deze teksten de invloed terug van de modellen die een rode draad vormden in de West-Europese geneeskunde en in de uroscopie specifiek: de humoraalpathologie, de melothesia en analogieën tussen micro- en macrokosmos en tussen urinaal en lichaam. Daarnaast stonden de eerste twee teksten in de traditie van *De urina non visa*, waarin voor het eerst beschreven werd hoe uroscopische diagnose kon plaatsvinden zonder de urine te bekijken, namelijk met behulp van een horoscoop. Ze vormen daarmee een unieke aanvulling op het Middelnederlandse corpus, waarin we dit soort traktaten nog niet kenden.

Het lijkt er ook op dat we hier te maken hadden met een arts, die gevoelig was voor de vragen en wensen van het laatmiddeleeuwse lekenpubliek. Om te beginnen gebruikte hij methoden, die vanwege hun niet-ingrijpende karakter en het feit dat ze snel en op afstand uit te voeren waren, van een toenemende populariteit konden genieten: de uroscopie en de astrologie. Bovendien gaven de traktaten ook manieren om klanten te informeren over onderwerpen die wellicht niet geheel binnen het terrein van de geneeskunde vielen, zoals de ongetwijfeld gevoelige vragen of een vrouw nog wel maagd was en of een man recent geslachtsgemeenschap had gehad. Dit bevestigt het beeld van een arts met commerciële motieven, die er niet boven stond om toverrecepten te verkopen of dit soort diagnoses te stellen.

Ook kenmerkend zijn de teksten en delen, die de scribent konden helpen bij het herkennen van klanten die hem probeerden te testen, door bijvoorbeeld de urine van een ander, of die van een dier mee te nemen. We weten dat het imago van de uroscopie in de late middeleeuwen al aan het kantelen was en dat er ondanks de grote vraag naar deze diensten, ook steeds meer kritiek werd geuit op de ‘piskijker’.

De teksten die we hier bespraken bevonden zich dus duidelijk in een spanningsveld. Ze zijn ontstaan tijdens of in ieder geval dichtbij een periode, waarin zowel de uroscopie en de astrologie een piek in populariteit bereikten, maar waar deze ook steeds verder naar de marge verschoven om uiteindelijk plaats te maken voor nieuwe invloeden, zoals de uit de alchemie ontstane chemie en nieuwe theorieën over ziekte en gezondheid.

Het beeld dat we krijgen van de scribent is ook dat van een soort arts, die bij deze ontwikkeling paste. Het was iemand die voldeed aan de vraag van het grote publiek en die weinig interesse toonde in academische discussies of traktaten, maar enkel in praktische teksten. Het was duidelijk iemand voor wie praktijk en inkomsten op de eerste plaats kwamen

en voor wie de (astrologische) uroscopie een serieus middel was voor de diagnose van ziekte en gezondheid in het gehele lichaam van de mens.

Handschrift Ashmole 189 is een bijzondere toevoeging aan het corpus van Middelnederlands artesliteratuur. De unieke (astrologisch-)uroscopische teksten die hier in editie zijn toegevoegd, bieden een vrij volledig overzicht van de gebruikte methoden en onderliggende theorieën in dit veld. Het zijn echter zeker niet de enige interessante teksten in het handschrift. Editie van en onderzoek naar andere teksten uit het handschrift en het handschrift als geheel, biedt nog steeds de mogelijkheid van nieuwe inzichten en ontdekkingen.

Dit werkstuk draagt daar in ieder geval zes nieuwe traktaten in editie aan bij en is hopelijk een nieuwe stap in het begrijpen en ontsluiten van deze unieke verzameling teksten. Toch valt ook over deze zes teksten nog heel veel te zeggen. Zo zou een gedetailleerde vergelijking tussen de eerste en tweede tekst nog veel meer kunnen ontsluiten over de variatie in de interpretatie van urine en astrologische gegevens. Een vergelijking tussen de uroscopische wielen in dit handschrift en het gehele corpus van deze vorm (zowel in het Middelnederlands als daarbuiten) zou ons kunnen helpen om beter de ontwikkeling en verspreiding van het model van De Corbeil te begrijpen. Een analyse van de diagnostische patronen in het lange vierde traktaat, kan veel gegevens opleveren over de melothesia, bekende ziektebeelden en de humoraalpathologie.

Ongetwijfeld is met bovenstaande korte opsomming nog maar een deel benoemd van het onderzoek dat met deze traktaten mogelijk is. In ieder geval onderstreept dit wat mij betreft de enorme waarde van de ontdekking van dit handschrift voor het onderzoek naar de historische geneeskundige en de Middelnederlandse artesliteratuur.

Bibliografie

- Armstrong, J.A. (2007). Urinalysis in Western culture: A brief history. *Kidney International*, 71, 384-287.
- Black, W.H. (1845) *A Descriptive, Analytical, and Critical Catalogue of the Manuscripts Bequeathed unto the University of Oxford by Elias Ashmole, Esq., M.D., F.R.S., Windsor Herald*. Oxford: Oxford University Press, 1845.
- Braekman, W.L. (1975). Berijmde Middelnederlandse gezondheidsleer “alsoet Aristoteles Alexander oversonde”. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 1 (85), 53-77.
- Braekman, W.L. (1977). Onbekende Middelnederlandse maanvoorzeggingen uit Brugge. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 2 (87), 153-189.
- Braekman, W.L. (1987). ‘De Cirkel van Apuleius en verwante prognosemethode uit de vroege zestiende eeuw.’ In: Cockx-Indestege, E. & Hendrickx, F. (Red.) *Micellanea Neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Deel II, p. 345-355). Leuven: Peter Publishers.
- Braekman, W.L. (1988). Studies on alchemy, diet, medicine and prognostication in Middle English. *Scripta*, 22 1-143.
- Brown, P. (1994). ‘The Seven Planets’. In: Matheson, L.M. (Red.) *Populair and Practical Science in Medieval England* (p. 3-22). East Lansing: Colleagues Press.
- Chardonens, L.S. (2018) Toverrecepten uit een onbekend Vlaams arteshandschrift. *Madoc: Tijdschrift over de Middeleeuwen*, 32, 2-10.
- Chardonens, L.S. & Kienhorst, H. (2018). Newly Discovered Notebooks of a Sixteenth Century Flemish Astrologer Physician. *Queeste*, 25, 1-31.

- Clark, C.W. (1979). *The Zodiac Man in Medieval Medical Astrology*. Boulder: University of Colorado.
- Connor, H. (2001). Medieval uroscopy and its representation on misericords – part 1: uroscopy. *Clinical Medicine*, 1(6), 507-509.
- Daems, W. F. (1967). *Boec van Medicinen in Dietsche: een middelnederlandse compilatie van medischfarmaceutische literatuur*. Leiden: Brill.
- Edge, J.T. (2015). *Nomen omen: the 'Sphere of Life and Death' in Enland, c. 1200 – c. 1500*. London: Royal Holloway, University of London.
- Ferri, F. F. (2009). *Ferri's Color Atlas and Text of Clinical Medicine*. Amsterdam: Elsevier.
- Gemert, L. van (1993). 'Zeventiende-eeuwse medici en de duistere krachten der kosmos.' In: Dijk, H. van, Schenkeveld-Van der Dussen, M.H. & Sicking J.M.J. (Reds.) *In de zevende hemel. Opstellen voor P.E.L. Verkuyl over literatuur en kosmos*. Groningen: Uitgeverij Passage.
- Gettings, F. (1981). *Dictionary of Occult, Hermetic an Alchemical Sigils*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Huizenga, E. (1990). *Die 100 capittelen van astronomijen*. Tekst en traditie van een middelnederlands astrologisch traktaat. *Scientiarum Historia*, 1990 (16), 29-55.
- Huizenga, E. (1992). *Een Middelnederlands centiloquium*. *Scientiarum Historia*, 1992 (18), 49-59.
- Huizenga, E. (1997). *Een nuttelike practijke van chirurgien*. *Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* [proefschrift]. Rijksuniversiteit Groningen.
- Huizenga, E. (1999). Middelnederlandse chirurgieën en hun maatschappelijke context. Een introductie op het belang van oud-Nederlandse, medische teksten. *Literatuur*, 1999 (16), 273-283.

- Jansen-Sieben, R. (1968), *De natuurkunde van het geheelal. Een 13de-eeuws middelnederlands leerdicht*. Brussel: Paleis der Academiën.
- Jansen-Sieben, R. (1989). *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht: HES Uitgevers.
- Ketelaar, M. (2021). “*De dokter komt zo bij u, ze moet eerst de sterren raadplegen.*” *Een analyse van het medisch-astrologisch handschrift Ms Ashmole 189 en zijn middeleeuwse context*. [Masterscriptie]. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Mathijssen, M. (1995). *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Assen: Van Gorcum.
- Sieben-Jansen, R. (1983). *De Pseudo-Hippokratische Iatromathematika in vier Middelnederlandse versies*. Brussel: Ufsal.
- Siraisi, N.G. (1990). *Medieval & Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Stolberg, M. (2007). The Decline of Uroscopy in Early Modern Learned Medicine (1500-1650). *Early Science and Medicine*, 2007 (12), 313-316.
- Tester, S.J. (1987). *A history of western astrology*. Suffolk: The Boydell Press.
- Voswinckel, P. (2000). From uroscopy to urinalysis. *Clinica Chimica Acta*, 297, 5-16.
- West, C. C. (1979) *The Zodiac Man in Medieval Medical Astrology*. Boulder: University of Colorado.
- Yeo, I. S. (2005). Hippocrates in the context of Galen: Galen’s commentary on the classification of fevers in epidemics vi. In: *Hippocrates in Context* (pp. 433-443). Leiden: Brill.
- Zuylen, A. van (2002). Van piskijker tot antistoffentest. Diagnostiek van nierziekten. *Diagned*, 2002 (7), 20-21.

Bijlage 1: Uroscopische wielen

*Op deze plek hoort een afbeelding te staan van twee pagina's uit het handschrift.

Afbeelding 1: Handschrift Ashmole 189, Bodleian Library, Oxford, 137 verso en 138 recto.